

DİN ve TANRI İNANCININ GELİŞMESİ Üzerine Bir Araştırma

Doç. Dr. Belma ÖZBAYDAR

İstanbul Üniversitesi
Tecrübi Psikoloji Enstitüsü

BAHA MATBAASI
İSTANBUL — 1970

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	5
Dinin fonksiyonu	
Dinin mahiyeti	
Dinin tarihçesi	
Dini inançların ontogenetik gelişmesi	
İlk-çocukluk devresi	
Son-çocukluk devresi	
Adolesans devresi	
İlk yetişkinlik devresi	
Orta yaş devresi	
Yaşlılık devresi	
PROBLEM	18
METOD	19
Test	
Değerlendirme	
Denekler	
SONUÇLAR	21
Din inancı	
Din inancında kararsızlık	
Tanrı inancı	
Tanrı inancında kararsızlık	
TARTIŞMA VE GENEL SONUÇ	57
ÖZET	62
Ek	
Bibliyografya	67—68

G İ R İ Ş

DİNİN FONKSİYONU

Din insan hayatında büyük bir yer kaplar. Geniş mânâda ele alınacak olursa din bir hayat felsefesine işaret eder. Daha dar mânâda ise, insanın günlük hayatındaki davranışlarını etkileyen bir faktör olarak düşünülebilir. Belirli dinî inançlar ve tutumlar, ferдин diğer kimselerle olan münasebetlerini, ahlâkî davranış ve hükümlerini bir dereceye kadar şekillendirir.

Hayatı, doğumdan itibaren ölünceye kadar ortaya çıkan güçlükleri çözme ve değişen şartlara intibak etme çabası olarak düşünülebiliriz. İnsanın doğduğu andan itibaren yapmak zorunda kaldığı sayısız intibaklar vardır: Doğduğu zaman fizik çevreye intibak, sonraları sosyal çevreye intibak, aile hayatına, arkadaşlara, mesleğe, kendi çocuklarıyla olan ilişkilere intibak, bütün insanların kaçınılmaz bir hayat hikâyesidir. İnsanın bu arada, diğer intibak tarzlarını da kısmen etkileyen dinî intibakı da söz konusudur. Her ferдин kendisini yaratan, yaşatan ve sonunda kaçınılmaz son'a götüren tabiat kuvvetleriyle olan ilişkisinde bir anlayış kazanması lâzımdır. İnsanın hayatı boyunca mesut yaşayabilmesi uygun şekilde intibaklar yapmasıyla mümkündür. Bazı şeylere ne şekilde iyi intibak yapılacağını ilim, sosyal organizasyonlar ve zekâ bize öğretmektedir. Fakat tasavvur edilemeyen, karmaşık bir sır olan tabiatın bazı vechelerine ancak din yolu ile ulaşılabilmekte ve gerekli intibak yapılabilmektedir.)

{Din, bir psikoloji sözlüğünde (English and English, 1961) şöyle tarif edilmektedir: "Din, fertlerin kendilerini Allahla, tabiat-üstü bir dünya ile, ve birbirleriyle münasebete getirdiği, yaşanılan dünyadaki hadiseler hakkında hüküm verdirecek bir değerler sırası çıkardıkları, tutumlar, âdetler, âyinler, merasimler ve inançlar sistemidir".

Din, ister tabiat-üstü kuvvetlerle insan münasebetlerini inceleyen bir kavram olarak ele alınsın, ister tabiat-üstü kuvvetlerle ilgisi olmayan, umumî hayat felsefesiyle ilgili bir kavram olarak ele alınsın, fonksiyonu ferдин de içinde bulunduğu kâinatın mahiyeti ile ilgili, tatminkâr bir intibak temin etmektedir. {Bazı kimseler tamamen ilim dünyasına bağlı kalmakla huzura kavuşabilmektedirler. Bazıları bu çeşit münasebetlerde ilmi bir tarafa bırakmaktadır.

Bazıları da ilimle, tabiat-üstü dinî görüşleri birleştirebilmektedir. İnsanın kâinatla olan münasebetlerini açıklamaya, düzene koymaya gayret eden bu teşebbüslerin hepsi "din" terimi ile karşılanabilir. Din duygusu ferde yaşadığı dünyada bulamadığı bir emniyet ve teselli kazandırmakta, kendisinin dışında bulunan, rahatlıkla güvенеbileceği bir kuvvete, kudrete dayanma imkânı sağlamaktadır. Dolayısıyla dinde bir "affective" veche vardır.

DİNİN MAHİYETİ

Dinî yaşantının mahiyeti nedir? Herhangi bir yaşantıya sahip olabilmek için önce şuurlu olmak gerekmektedir. Şuurlu olma dört merhaleden geçer: 1) **Farkına vurma** veya ayırtedici dikkat. Alıcı organlara çarpan çeşitli tenbihlerden fert için uygun olanları seçilir. 2) **Araştırma**. Tenbih alındıktan sonra idrak, sitüasyonun bütününe çevrilir ve daha fazla bilgi edinilmeğe çalışılır. 3) **Tanıma hükmü**. Burada bir nevi yorumlama söz konusu olmaktadır. Her hükümde o hadise ile başka hadiseler münasebete getirilmektedir. 4) Bütün bu prosesler sonucunda, şuurlu yaşantı bir **gaye** kazanmış olur, şuurlu bir gayetle bir karara varılır. Johnson'a (1945) göre, dinî yaşantıda bu derece basit olmamakla beraber, dört merhaleyi görmek mümkündür. Dinî tenbihlerin **fakına varılması**, ve dinî mânâları anlamak için bir **araştırma** vardır. Bundan sonra tanıma ve değer **hükümlerini** meydana getiren yorumlama olmakta ve dinî hedeflere ulaşmak için bir şeyler yapmak **gayeleri** meydana gelmektedir.

Dinî yaşantı bir değer yaşantısıdır. Değer ise alâka ve ihtiyaçtan meydana gelir, çünkü alâka veya ihtiyacı tatmin eden herşeyin değeri vardır. Gayelerin veya değerlerin elde edilmesinde başarısızlık korkusu da vardır. Bu istek ve korkunun karışması sonucunda fert gayesine erişmek için ilâhî bir yardım arar. İlâhî kaynaklar başka gayelere erişmek için aranıldığı nisbette dinî değerler vasıta olarak kullanılmaktadır. İlâhî yaratıcı en yüksek bir değer olarak düşünüldüğü müddetçe dinî değerler aslıdır. Şüphesiz ki her değer dinî değildir. Fakat ihtiyaçlar şiddetli ise, ve insan kabiliyeti bunları tatminden uzaksa, büyük bir ihtimalle ilâhî yardıma baş vurulur. Bu durumlarda dinî tutumlar ve dinî heyecanlar gelişir (Johnson, 1945).

Din psikolojisi hiçbir zaman İlâhî Varlığın mevcudiyetini, veya mahiyetini tarif etmeğe teşebbüs etmez. Bunlar psikolojinin sınırları dışındadır. Dinî yaşantı tenbihlere yapılan bir tepkidir. Tepki ilâhî olarak görülen veya değerlerin yaratıcısı olarak kabul edilen bir realiteyi temsil etmektedir.

Dinin kökünün insan heyecanlarında olduğunu kabul edenler vardır. Bu nokta halen tartışılmaktaysa da, her yaşantının heyecanla ilgili olduğu, dolayısıyla en yüksek değerlerle, en şiddetli ihtiyaçlarla ilgili dinî yaşantıda heyecanların çok büyük payı olduğu bir vakiadır. İhtiyaçları tatmin eden, değerleri çoğaltan her alâka dinî heyecanları etkiler. Değerlerin devamlı gelişme-

sine, sosyal çevrede paylaşılmasına, bütün insanların iyiliğini gaye edinen yeni değerlerin yaratılmasına insanların ihtiyacı vardır. Din bütün bu değerleri ve ihtiyaçları karşılamak için gösterilen gayretlerle ilgilidir. Bu ihtiyaçların değerleri idrak edildikçe onlara olan hissi bağlantı kuvvetlenir.)

Dinin doğmasında başlıca heyecan çeşidinin korku olup olmadığı tartışılmaktadır. Korku, dini doğuran bir faktör olarak ele alınsın veya alınmasın, her dini heyecanda korkuyu bulmak kabildir. Ancak, korku sonraları hürmet, hayranlık, minnettarlık gibi daha yumuşak heyecanlara dönüşmüştür. Bugün ileri medeniyetlerde korku ve dehşet yerlerini diğer dini heyecanlara bırakmışlardır. Dinde, Allahın gazabına, bu hayatın kötülüğüne, ölümden sonra çekilecek azaba önem verildiği nisbette korku heyecanı çoğalmaktadır. Dinde bugün korku heyecanının azalmasına üç sebep gösterilmektedir: 1) Harp ve büyük felâketler hariç, medenî cemiyetlerde korku yaratacak durumlar azalmıştır. 2) Modern eğitim heyecanlardan çok düşüncenin gelişmesini sağladığından, heyecanlar kontrollü reaksiyonlar şekline dönmektedir. 3) Tehlike anında korkunun uygun bir metot olmadığının anlaşılması daha zekice tepkilere yol açmaktadır. Böylece günümüzde medenî toplumlarda dini duygular sevgi, itimat, ümit, cesaret, sebat, merhamet şeklinde görülmektedir (Johnson, 1945).

Dini faaliyetlerin, insanın ihtiyaç ve arzularını tatmin ettiği için yapıldığı bir gerçektir. Bütün kültürlerde bir çeşit dini faaliyetin bulunması kozmik emniyet ihtiyacının evrensel olduğunu göstermektedir. Dewey ve Humber'e (1951) göre bu, doğuştan mevcut bir arzunun tabii olarak ortaya çıkması şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü, dini ihtiyacın insiyaki veya doğuştan olduğunu gösteren bir delil yoktur. Dini yaşantı öğrenilen, kazanılan bir şeydir. Her kültürde bulunması bu ihtiyacın evrensel olduğunu göstermekte, kalıtım yolu ile aktarılmış bir kuvvet olduğuna işaret etmemektedir.

(Dewey ve Humber'in bu görüşüne karşılık dini faaliyetleri insiyaki temayüllere bağlamak için çeşitli teşebbüsler yapılmıştır. Çok yaygın olan dini faaliyetlerin korku, "assertion", cinsiyet ve ferdin gelişen arzu ve alâkaları gibi karışık empülslerden doğduğu ileri sürülmüştür. Bu iddiaya göre, bazıları doğuştan bulunan bu empülsler, insanın zihni ve sosyal alışkanlıklarında içgüdüler (drive) teşkil etmek üzere birleşirler)(Garrison, 1962).

(Her dini duyguda bulunan tek bir yaşantı şekli bulmak için pek çok teşebbüs yapılmıştır. Bunların arasında en iyi bilineni Schleiermacher'inkidir. Schleiermacher'e göre bu temel yaşantı şekli "mutlak tâbilik (dependence) duygusu"dur. Daha sonra, din duygusuna tek bir merkezî ve ayırdedici vasıf bulma teşebbüsüne başkaları da girişmiştir. Rudolf Otto'ya göre, Schleiermacher tâbilğin «cognitive» vechesini ihmal etmiştir. Her fert kendi hiçliği karşısında bocalarken, kendi dışında olan, dehşet verici, esrareniz bir realitenin

farkındadır. Başka hiçbir insan yaşantısı bunu ihtiva etmediği için, dini duygu emsalsizdir, diğer insan yaşantılarından farklıdır. Wobbermin ise iştihak ve güvenlik duygusunun Schleiermacher'de ve Otto'da yeteri kadar belirtilmediğini ileri sürmektedir. Ona göre, bütün dini kültürlerde bu duygu daha üstün bir yer kaplamaktadır (Zikr: Allport, 1951).

Din konusu hakkında yazan psikologların çoğu, tek bir ayırtedici dini heyecanın bulunmadığı, fakat değişik yaşantıların dini objeye yönlitilebileceği fikri üzerinde hemfikirdirler. Yâni, yaşantının özelliğinden çok, itiyadi ve kasdı olarak yöneltilmesi dini duygunun varlığına işaret etmektedir. William James de korku, sevgi, hayranlık, neşe gibi çeşitli heyecanların tabiat-üstü münasebetlerle ilgili olarak yaşandıkları zaman dini mânâ kazandıklarını söylemiştir (Zikr: Allport, 1951).

«Dini yaşantıda müşterek olan tek bir ayırtedici vasıf olmadığı gibi, duygunun meydana gelmesinde müşterek bir başlangıç noktası da yoktur. Dini faaliyetleri insiyaki temayüllere bağlamak için girişilen teşebbüslere rağmen Allport (1951) tek bir dini insiyakin mevcudiyetinin kabul edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Allport bu görüşünü haklı çıkarmak için asrın en büyük insiyakçısı addedilen Mc Dougall'ın bile, zemin teşkil edecek tek bir dini temayülün mevcudiyetini haklı çıkaracak deliller bulamadığını söylemektedir. Mc Dougall huşû (reverence) heyecanının çok karmaşık olduğunu söylemiştir. Bu duygu ya korku ve hayranlığın bileşimi olan dehşet girmektedir. Hayranlıkta ise "kendi" hakkındaki duygunun menfiliği ve hayret duygusu vardır. Ayrıca huşû'ya gene "kendi" hakkındaki menfi duygu ile şefkat heyecanının bileşimi olan minnettarlık girmektedir.)

«Dini düşünce ve duyguyu tek bir bedeni veya zihni mekanizmanın çalışmasıyla aynileştirme temayülü de vardır. Meselâ, cinsiyetin bastırılması (repression) teorisinin epey taraftarı vardır. Bunu benimseyenler delil olarak dindeki cinsiyet sembollerinin üstünlüğünü ve bazı dini coşkunluk ve mistik hayal çeşitlerinin çılgınca iptilâlara yer vermesini, kontrolsüz bir hoşgörü tanınmasını ileri sürmektedirler. Bu görüşün taraftarlarına göre din, gayesi bastırılmış olan cinsel dürtünün (impulse) sublimation'udur. Bu görüşte makul taraflar olmakla beraber, dinin beslenme, emniyet gibi sembollere verdiği önem açıklanamamakta, bütün heyecan çeşitleri cinsel heyecanla karıştırılmaktadır. Ayrıca cinsel baskının olmadığı yerlerde ve devirlerde de dinin gelişmiş olması bu görüşle açıklanamamaktadır»

«Dini hayatın aynileştirildiği bir başka mekanizma gayri-suur'dur. Bu görüşün temsilcisi Freud'dur. Ona göre fertteki Allah kavramı, baba model alınarak geliştirilmiştir. Allahla olan şahsî münasebet baba ile olan münasebete dayanmaktadır. Allah yükseltilmiş bir babadan başka birşey değildir. Freud'a göre, fert hayatta güçlkle karşılaştığı zamanlar, iyice bastırılmış çocukluk düşünceleri ortaya çıkmak için gayret ederler» (Freud, 1918).

{Dini gayrı-şuur'a bağlamak için çeşitli teşebbüsler yapılmıştır. Meselâ, William James ferdi ruhu ile evrensel ruh arasında eşik-altı bir bağlantı kuran hipoteze yol açmıştır. Kendi benzetmesiyle, ferdi şuur adası terkipini ve dayanağını aldığı sonsuz bir okyanus üzerindedir. (Zikr: Allport, 1951). Ferdi ruhun, evrensel ruhun sadece bir parçası olduğu fikri bir dereceye kadar hemen hemen her dinde görülmektedir. Bu teorinin değeri psikolojik olmaktan çok metafiziktir. Çünkü, ilâhî şuuruluğun ferdi ruha akmasını mümkün kılan bir vasıta temin etmektedir.}

Psikoloji bakımından menşei gayrı-şuurda olan bütün teorilerin doğruluğunu veya yanlışlığını isbat etmek güçtür. Sadece, bu çeşit teorilerin tek tarafı olduklarından emin olabiliriz. Gayrı-şuur'un kuvveti tek başına yeter bir faktör değildir, çünkü pek çok şuurlu olan illi (causal) faktörler de vardır.

Sosyal ilimler içinde dini gayretleri ilk araştıranlar arasında Durkheim zikredilebilir. Durkheim (1947) dini, sosyal bir karşılıklı faaliyet olarak tarif etmektedir. Dini faaliyet hem menşei, hem tezahürü bakımından sosyaldır. Durkheim'a göre dinî faaliyetin esas kaynağı, dinî merasimlerde kutlanan dinî sembol veya kolektif idealdir. İnlanmış kimselere bu gibi dinî semboller cemiyetin bütününü temsil ederler, ve bu sembolere bağlılık göstermekle fert kendisini kültürü ile bir olmuş hisseder. Bu teoriye göre, fert grubun tasvibini aramakta, gruptan ayrı kalmamaya gayret etmektedir. Fert bu teşebbüsünü kendisini ve şahsî ihtiraslarını kolektif dinî ideal uğruna ikinci plâna almakla büyük nishette yerine getirebilmektedir. Fert dinî merasimlere iştirak ettikçe kendisini grupla aynileştirebilmekte ve diğer kimselerin de aynı hareketi yapmalarıyla cemiyete karşı inancının doğruluğuna inanmaktadır.}

{Durkheim'in din kavramı ile milliyetçiliğin mahiyeti arasında sıkı bir bağlantı görülmektedir. Çünkü, cemiyetin sembolü bayrak olabilir, Washington'un âbidesi olabilir, Lenin'in mezarı olabilir, veya müşterek bir bağlantı meydana getiren, kolektif birlik duyguları uyandıran herhangi birşey olabilir. Nitekim, Durkheim da aynı yakın ilişkiye temas etmiştir. Kingsley Davis (1949), Durkheim'in din kavramını şöyle aydınlatmıştır: Dinî sembol cemiyeti sembolize etmez, fakat temsil etmek istediği şeyi sembolize eder. Yani, inan cdenlerin görmedikleri fakat inandıkları tabiat-üstü kuvvetleri veya ilâhları temsil eder. Davis, dinin kolektif ideal'in kutlanması olduğunda ve böyle bir sembole olan inancın birleştirici sosyal bir etkisi bulunduğu Durkheim ile hemfikirdir. Ancak, sembolün tabiat-üstü âlemi temsil ettiğine inanmaktadır. Dinî sembol müşterek imanı temsil ettiği müddetçe herhangi bir şey olabilir.}

Dewey ve Humber'e (1951) göre din, mantık ve muhakemeden çok bir iman meselesidir. İnanan kimse düşünüp, bunun mantıklı olduğunu kabul ettiği için dinî faaliyetlere iştirak etmez, fakat bu faaliyetlere katıldığı zaman rahatladığı için yapar. Şu halde, dinî yaşantı ferdi kendisini dinî ideale bağlaması

ile ilgilidir. Dini ideal, bir hayvan, bir kitap, bir insan gibi çeşitli şeylerle sembolize edilebilir. Bu sembol, inanan kimseye görüşünün, anlayışının üstünde olan kuvvetleri temsil eder. İman, aynı ideali paylaşan diğer kimselerle bir bütün teşkil etmek, ve dini davranışın ilâhî tasvibi neticesinde kurtuluş elde etmek ihtiyacı ile doğar.

DİNİN TARİHÇESİ

İnsanlık tarihinin başlangıcına dönecek olursak, ilâhların müphem varlıklar şeklinde olmayıp, hakiki kuvvetler olarak düşünüldüğünü görüyoruz. İnsanların bu ilâhlarla olan münasebetleri büyük nisbette emosyonel idi. Bir ihtiyaç, endişe, emosyonel gerginlik anında ilâhların yardımına baş vuruluyor ve böylece istenilen rahatlık sağlanmış oluyordu. Şu halde ilâhlar ihtiyaç duyulduğu için yaratılmıştı. Göçebeler için ışı, sıcaklığı ve yağmuru veren gökyüzünün kudreti önemliydi. Tarımla uğraşan toprağa bağlı ahali için ise toprak ana önemliydi (Haydon, 1929).

İnsanlar isteklerine erişmek için ilâhların yardımına baş vururlarken, aynı zamanda bu istekleri elde etmek üzere bazı pratik teknikler de geliştirmişlerdir. Meselâ, tarımla uğraşanlar sadece dini merasimler, âyinler yapmakla yetinmeyip, toprağı sürme, gübreleme, tohumu ekme, sulama gibi pratik bazı teknikleri de kullanmışlardır. Dini merasimlerin pratik faaliyetlerle birleşmesi ilk dini hayatın karakteristiğı olmuştur. Böylece din, insan hayatına mânâ ve birlik kazandırmıştır. Tabiatla olan bu ilk birleşmeyi, insanlarla ilâhların faaliyetleri arasındaki devamlılığı ilkel dinlerin hepsinde görmek mümkündür. Şu halde, ilk insanların dini tepkileri (respons) tabiat oylarının farkına varmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Zamanla "pratik" ile "sembolik" olanlar ve "teknik" ile "dini" olanlar arasına mesafe girmiş ve ilâhlar insanların günlük hayatlarından ayrılarak uzaktan yakarılan birer kuvvet halini almıştır. Dinin, günlük hayatın problemlerinden ayrılması, insanın ilâhlarla işbirliği yaparak kaderini tayin etme ümidinin kırılmasına sebep olmuştur. İyi hayatın, günlük hayatta kazanılamıyorsa, görünmeyen fakat kudretli olan kuvvetlerin yardımıyla başka bir yerde kazanılması lâzımdır. Böylece, natüralizm ile başlayan ilkel dinlerin çoğı süpernatüralizme dönmüştür (Dewey and Humber, 1951).

İlk insanın dini hayatındaki natüralizm değişik şekillerde bugüne kadar devam etmiştir. Natüralizmin bugün görülen şekillerinden biri hümanizm'dir. Hümanizm'de insanın değeri, itibarı en yüksek değer olarak tanınmaktadır. İtikat ise, bütün insanların müştereken aradığı iyi hayat'ın kapsadığı etik faktörlerle ilgilidir. Humanistler için Allah, insanın veryüzünde elde edeceğini ümit ettiği iyi hayatı özetleyen değerlerin bir sembolüdür. Böylece Allah, bütün insanların birlikte çalışarak, müşterek gayretleri sonucunda elde etmeyi ümit ettikleri bir gaye, bir ideal olmaktadır.

Natüralizm, ilmi teizm şeklinde de görülmektedir. İlmî teizmin hümanizmden ayrılan tarafı, insandan çok Allahın merkez olarak alınmasıdır. Natüralistlere göre tabiatda bir düalizm yoktur. Allah da, insan da aynı kâinatın bir parçasıdır. Teistik natüralistlere göre, Allahı anlamak için en iyi yol muhakeme ve ilmi metotlardır.

Natüralizmin uzun bir geçmişi olmasına rağmen, insanoğluna daha cazip gelen, ve organize dinlerin kurulmasına yardım eden süpernatüralizm olmuştur. Süpernatüralizm bir düalizmi kabul etmektedir. Hakikî hayat yeryüzündeki hayat değil, fakat bu hayatın ötesinde olan bir hayattır. İnsan Allahın mahiyetini mantık ve muhakeme ile anıyamaz. Allah kendisini vahiy'le bildirir. Çağdaş dinî düşüncede hümanizm ve süpernatüralizm iki ucu teşkil etmektedir. Bu iki uç arasında pek çok teolojik düşünce sistemleri vardır (Dewey and Humber, 1951).

Din tarihi insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen, dinin sosyal ilimler tarafından incelenmesi oldukça yenidir. Bugün din, sosyoloji, antropoloji, felsefe, ve etik alanlarında ele alındığı kadar, insan davranışını etkilemesi bakımından psikolojinin de inceleme konusu olmaktadır. Psikolojide din o derece önemli bir yer kaplamaktadır ki, nisbeten son yıllarda yeni bir dal «din psikolojisi» dalı gelişmiştir.

Dinin anlaşılmasında antropolojistlerin ve din tarihçilerinin önemli rolleri olmuş, bu ilim adamlarının çalışmalarıyla geniş bilgi kaynakları toplanmış, ilkel kavimlerdeki dinî âdetler üzerine değerli çalışmalar yapılmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru dinî yaşantı psikologları çeken bir konu olmaya başlamıştır. Stanley Hall 1881'de adolesans çağındaki uyanmada dinin yerini incelemiş, yirminci yüzyılın hemen başlarında dinî yaşantı ile ilgili yazılar yayınlanmıştır. E.D. Starbuck'un "The Psychology of Religion" (1899), G. A. Coe'nun "The Spiritual Life" (1900), ve William James'in "The Varieties of Religious Experience" (1902) adlı eserleri bu konuda öncü kitaplar olarak zikredilebilir. İlkel dinlerle ilgili psikolojik çalışmaları W. Wundt'un (Elements of Folk Psychology, 1900), I. King'in (The Development of Religion, 1910) ve E. Durkheim'in (The Elementary Forms of Religious Life, 1912) eserlerinde görebiliriz. Aşağı yukarı aynı yıllarda bütün din psikolojisi sahasında sistematik ve tenkidi çalışmaların başladığını görmek mümkündür (Johnson, 1945). Daha sonraki yıllarda araştırmalar çoğalarak bilgi kaynakları zenginleşmiş, ve din ile ilgili çeşitli alâka alanları ortaya çıkmıştır. Meselâ, psikolojinin din ve karakter eğitimine uygulanması, din adamlarının birer yol gösterici olarak vazifeleri ve buna psikolojinin katkısı, ruh sağlığının din açısından ele alınması, dinî inançların —özellikle gençlik yıllarındaki— gelişmesi ilgi çeken alanlar arasında sayılabilir.

DİNİ İNANÇLARIN ONTOGENETİK GELİŞMESİ

İlk-çocukluk devresi.

Toplanan bilgilere göre, dinî inançlar çocukluk yıllarından itibaren belirli devrelerde belirli karakteristikler göstermektedirler. İlk-çocukluk veya okul-öncesi devresinde (2 - 6 yaş) dinî inançlar çocuk için çoğu zaman mânâsızdır. Bu çağdaki çocuğun zekâsı henüz abstraction'ları anlıyacak derecede gelişmemiştir. Çocuk dinî eğitiminde kullanılan kelimelerin de çoğunu anlamaz. Bazı kelime ve cümleleri papağan gibi tekrarlıyabilir, fakat bunlar kendisine bir mânâ ifade etmez. Genellikle doğum, ölüm, büyüme gibi olaylar dinî terimlerle anlatıldığından çocuğun dinî merakı fazladır. Çocuk bu konuda soru sorar ve aldığı cevabı tereddütsüz kabul eder. Çocuğun dinî kavramları realisttir. Allah, onun için bildiği kimselerden değişik giyinen bir kimsedir, uzun sakalı ve saçı vardır. Melekler beyaz kanatlı insanlardır. Cennet ise her arzunun yerine getirildiği bir yerdir. Böyle bir tablo şüphesiz ki, çocukların duyduklarını bildikleri şeylerle yorumlamalarından meydana gelmektedir. Buna dinî inançların "peri masalı devresi" adı da verilir (Harms, 1944). Bu sebepten dinî hikâyeler çocuklara çok cazip gelir. Bu devredeki çocuklar egosantrik oldukları için dine olan alâkaları da egosantriktir. Dua, çocukça arzuların elde edilmesi için baş vurulan bir yoldur. Çocuklar Allahı tıpkı ana babaları gibi, birşey isteyince yerine getirecek bir kimse gibi düşünürler (Hurlock, 1959).

Çocuğun inanç şekli büyük nisbette gördüğü eğitime dayanmaktadır. Meselâ, Allahı insanlar kötü birşey yapınca kızan ve onları cezalandıran bir kimse olarak öğrenmiş olan bir çocuğun inancı, Allahı daha başka terimlerle öğrenmiş bir çocuğun inancından çok başka olacaktır. Ayrıca, dinî eğitim, günlük lisan ve yaşantıları kapsarsa çocukta belirli ve somut kavramlar gelişir. Bu kavramlar tereddütsüz kabul edilir, çünkü çocuk için şahsî mânâları vardır (Hurlock, 1964).

Gemelli'ye (1945) göre dinî duygu insiyakî bir temayüldür, ve dört yaşından küçüklerde bile öğrenme ve taklitten ayrı bir dinî tutum görülür. Hürmet etme, baş eğme tutumları çevre tesiriyle dahi açıklansa, bu insiyakî temayülün bir sonucudur. Bu çağda henüz basit bir dispozisyon söz konusudur. Çocuğun zihnî yapısı henüz Allahı tasavvur etmeğe yetmediği için, bu dispozisyon öğrenme ve taklit yolu ile gelişmektedir.

Allport'a göre (1951) ilk-çocuklukta din söz konusu olamaz. Bu devrede arzular vardır, basit şekilde sosyal cevap-verirlik vardır, fakat duygu (sentiment), hele çok karmaşık bir zihnî organizasyonu gerektiren dinî duygu meydana getirecek kadar zekâ ve "kendi" hakkında şuurluluk gelişmemiştir. Bu sebepten çocuğun dinî görünen tepkileri aslında sosyal mahiyettedir.

Son-çocukluk devresi.

Son-çocukluk veya okul devresine gelince (6 - 10, 12 yaş), bir evvelki devrede görülen dini duygu kaybolmaya başlar. Çocuğun yaşantıları zenginleştikçe anlayışı genişler, kavramları değişir, müphem olanları aydınlanmaya başlar. Yetişkin otoritesi önemini ve eski etkisini kaybetmeğe başlar. Çocuk artık başkalarının yaşantılarına inanmaz, çünkü kendininkilerini yaşamağa başlar. Çocuğun bir "baba" olarak tanıdığı Allah, gördüğü eğitime ve kendi tabasiyle olan yaşantılarına bağlı olarak değişir. Aynı şekilde günah ve affedilme hakkındaki düşünceleri de gene aldığı dini terbiyeye ve bu konudaki yaşantılarına bağlı olarak gelişir. Çocuk büyüdükçe dualarının birçoğunun yerine gelmediğini görür, ve duayı artık alıştığı için veya kendisinden beklenmediği için yapar. Böylece dua bir ritüel haline gelir ve çocuk için manasını kaybeder (Hurlock, 1959).

Adolesans devresi.

Adolesant'larda dini gelişme konusunda, hâtırat, mektup, şiir, ve bu konuda hazırlanmış soru listelerinin sonuçları incelenerek değerli bulgular elde edilmiştir. Hissedilen, anlaşılan dini yaşantının puberte'den önce pek görülmediği söylenmektedir. Bir araştırmada 15-17 yaşlarındaki kızlara huşu duygusunu ne zaman ve nasıl duydukları sorulmuştur. Neticede 148 denekten 22'sinin hiç duymadığı, 68'inin tabiatın güzelliğini ve harikûlâdeliğini idrak ettikleri zaman, 31'inin dinle ilgili durumlarda, diğerlerinin de müzik, resim gibi bazı büyük sanat eserlerinin karşısında huşu duygusunu yaşadıkları tesbit edilmiştir (Garrison, 1962). Şu halde huşu duygusu çok tesir eden, güzel veya düşünce ve heyecan uyandıran herşeye karşı duyulabilmektedir. Nitekim dini alâkanın tabiat olaylarında, sanat, müzik ve şürde güzel'i idrak etmekle uyandırılabilceği başkaları tarafından da ileri sürülmüştür (Hurlock, 1955). Fakat asıl önemli nokta tam mânâsıyla hissedilen, anlaşılan dini yaşantının adolesans'tan önce pek görülmediğidir. Muhakeme kabiliyeti adolesans çağında gelişmesinin en yüksek noktasına vardığından, kâinatın sistematik bir açıklamasını yapmak ihtiyacı ilk defa bu devrede görülür. Dini yaşantılar genç çocuğu dine yaklaştırmakta, zekânın ve muhakemenin gelişmesi, alâkaların değişmesi, sosyal şuuruluğun gelişmesi gibi faktörler ise çocukluk dini inançlarının tenkidi bir şekilde incelenmesini zorlamaktadır. Böylece hem dine karşı alâkanın hem de şüpheciliğin çoğalması adolesans devresinin özelliği olmaktadır. Nitekim ilk adolesans devresi (13, 14 - 17 yaşlar) genellikle bir dini uyanma devresi olarak kabul edilir (Hurlock, 1959). Çocukta daha evvelce dini alışkanlıklar yerleşmişse, uyanma bu alışkanlık ve inançların şuurulu olarak kabul edilmesi şeklinde olur. Diğer taraftan çocukluk inançlarının değerlendirilmesi ateistik veya agnostik temayüllerle de neticelenebilir (Hurlock, 1955).

Yeni yaşantılar ve olgunlaşma sonucunda eski kavramlar genişler, yeniden organize olur. Allahla olan münasebet mahiyet itibariyle daha az somut olmaya başlar, "insanların kardeşliği" kavramı genişler. Bu değişik kavramlar "kendi" hakkındaki kavramların genişmesinin bir kısmıdır, ve emosyonel, şahsi ve sosyal davranış şemalarını etkiler. Bu inançlar hayat felsefesi ile karakter davranışı değerlendiren standartlarla sıkı münasebettedir. (Garrison, 1962). Çocukluk inançları incelenip değerlendirildikten sonra ferdin yeni ihtiyaçlarını karşılamak üzere revizyona tâbi tutulur. Çoğu defa hepsi dogmatik bir şekilde reddedilir (Gesell, Ilg, ve Ames, 1956; Hurlock, 1955). (Gencin bilgisi genişledikçe, daha iyi düşünme alışkanlıkları geliştirildikçe, evvelce tereddütsüz kabul ettiği şeyler hakkında soru sormaya başlar. Genç, hayatın realiteleri ile karşılaştıkça zihni ve ahlâki bağımsızlığa kavuşmak ister. Kendi başına karar vermek zorundadır. Böylece, vakıalara dayanarak düşünme ve inceleme alışkanlıkları geliştirir. Evvelce öğrendiği ve kabul ettiği pek çok şeyin okulda, kitaplarda verilen bilgilerle tutarlı olmadığını görür ve tenkidi bir tutum geliştirmeye başlar. İlk öğrendikleriyle uyuşmayan ilmi prensiplerin kazanılması, ilk inancın yıkılmasına yol açar. Gencin kendisini bulması, ve kendi düşüncesiyle kâinatın proseslerini hayatın genel plânı ile münasebete getirmesi şiddetle duyulan bir ihtiyaçtır) (Garrison, 1962).

Dini uyanmanın kesinlikle hangi yaşta başladığı bilinmemektedir. Yapılan araştırmalar değişik yaşlara işaret etmekle beraber, genellikle 13 yaş civarı dini uyanmanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ferdi farklar çok büyüktür. Hatta, adolesans devresinin hiçbir safhasında ferdi farkların dini yaşantı sahasında görülen ferdi farklar kadar büyük olmadığı ileri sürülmektedir (Crow and Crow, 1956).

Dini uyanmayı etkileyen bazı faktörler vardır. Zekânın gelişmesi ve muhakeme kabiliyetinin artması, çocukluk yıllarında tereddütsüz kabul edilen dini inançlar üzerinde düşünmeye yol açar. (Ayrıca okulda öğrenilen müsbet ilimlerin bazıları da dini inançların gelişmesine yön verir. Bu yeni bilgilerin ışığı altında çocukluk inançları yeniden ele alınır. Adolesans devresinde gençler, çevrelerindeki insanların davranışlarıyla sözleri arasındaki farkı idrak etmeye başlarlar. Bu onları hayal kırıklığına uğratar ve şöyle bir sonuca vardırırlar: Eğer, insani vakıalar gerçekten yüce bir varlık tarafından idare edilseydi, oldukça farklı olması lâzım gelirdi. Halbuki, bunlar insan iradesiyle ortaya çıkan olaylardır — özellikle egoist saiklerden doğan olaylardır. Bu kriz kızlarda genellikle dinin zayıflaması şeklinde görülür. Erkeklerde ise entellektüel bir görünüş kazanır ve daha başka felsefi, sosyal ve politik problemlerin incelenmesine yol açar (Gemelli, 1945). Yapılan araştırmalar ilk dini eğitimleri dogmatik olanların mahiyet itibariyle somut olmayan problemlere karşı çok şüpheli olduklarını göstermiştir.)

«Hayattan ağır bir darbe yemek de —yoksulluk içinde büyümek, yakın bir kimsenin ölümü gibi— gene dinî inançların gelişmesine yön veren bir faktördür. Çocukluk inançlarının sarsılması sonucunda genç, kendisince müphem olan hususları arkadaş veya büyükleriyle tartışır. Bu tartışmalarda değişik fikirler karşısında kalır ve bu hal onu kendi inancını incelemeğe sevkeder. Bunların dışında ailenin dinî tutumu, çocuklukta alınan dinî terbiyenin çeşidi (dogmatik veya liberal olması) ve miktarı, arkadaşların dinî tutumları, çalışma ve sosyal faaliyetlerde bulunma derecesi gibi faktörler de dinî inançların gelişmesine yön veren faktörlerdir» (Hurlock, 1955, 1959; Crow and Crow, 1956).

«Yaygın olan inanışın aksine dinî tutumlar puberte ile beraber âni bir değişiklik göstermez. Çocukça inançların inkârından ilâhî bir varlığın inancına, tabiat-üstü bir kuvvetin kabulüne çoğu kere yavaş yavaş geçilir, ve emosyonel olduğu kadar zihnî veçhesi de olan sağlam ve derin bir inanca sahip olunur. Bazı hallerde ise kriz devresi uzun ve şiddetli olur ve sonunda ya hiçbir zaman huzura kavuşulamaz veya din tamamen reddedilerek ateist bir tutum hâkim olur.»

Dinî gelişme nisbeten yavaş ve az rahatsız edici de olsa, gene bazı hususlarda şüphe görülebilir. Bu şüpheler önce dinin şekli üzerinde toplanır — dua etmek, kiliseye gitmek, dinî kaidelere riayet etmek gibi. Sonraları, dinin muhtevassından şüphelenilmeğe başlanır — Allahın ve insanın mahiyeti, günah, ölümden sonra hayat problemleri gibi. Yapılan araştırmalar kızların daha az şüpheli olduklarını göstermiştir (Powell, 1955).

Kuhlen ve Arnold (1944) dinî inançların gelişmesi konusunda 12, 15 ve 18 yaşındaki deneklere soru listeleri vermişlerdir. Cevap yüzdeleri karşılaştırıldığında 12 ile 18 yaş arasında dinî inançlarla dinî tatbikat hususunda belirli değişiklikler olduğu görülmüştür. Özellikle İncil ile ilgili cümlelerin doğruluğuna inanmamak hususunda yaşla beraber belirli bir artış vardır.

Şüpheyi her zaman emosyonel gerginlik refakat eder. Şüphe kuvvetli oldukça ve hoşgörü ile karşılanmadıkça emosyonel gerginlik şiddetli olur. Genellikle çocuktaki dinî eğitim dogmatik olduğu nisbette şüpheyi refakat eden emosyonel gerginlik de fazla olmaktadır (Hollingshead, 1949).

Genç, ancak çocukluk ve adolesans'taki dinî değerleri arasında bir bağdaştırma yaptıktan sonra, hayatında hem zihnî hem emosyonel bakımdan motive edici bir kuvvet olarak dini kabul eder. Dinî şüphenin görülmemesi iyi bir işaret değildir. Çünkü, bu durum ya zihnî gelişme daha aşağı bir seviyedeysen tatminkâr olan inançları tereddütsüz kabul edecek kadar aşağı bir zihin seviyesini göstermektedir, veya dinî eğitim çok dogmatik olduğu için muhtemel kötü neticelerden kaçınmak üzere şüphe etmekten korkmayı göstermektedir. Dinî şüphenin olmadığı hallerde genç, çocuklukta dinî inançlarını kabule

devam eder ve bunlarla ilgili her türlü soruya kapalı kalır. Bu durum ise inançların revizyon imkânını ortadan kaldırır. Halbuki olgunluk çağında tatminkâr bir inancın yerleşmiş olması gerekir (Hurlock, 1959).

Adolesans devresinde genç, içinde yaşadığı grubun iyiliği, uygun ahlâk ve davranış alışkanlıkları bakımından tenbih edilirse, sosyal, eğitim ve din hayatında daha sıhhatli ve dengeli bir gelişme meydana gelir. Emosyonel istikrarsızlıkların, normlardan olan her türlü sapmaların meydana gelmesinde, geçmişteki suçlar üzerinde durmak, cinsiyet ve çeşitli sosyal temayülleri şiddetle tenkit etmek önemli birer faktör olmaktadır. Böyle hallerde anormal korkular ve emosyonel istikrarsızlıklar meydana gelmektedir. Yapılan araştırmalar, gençlerin dinî çağrıyla açık olduklarını, kızların dinî hayatın emosyonel vehesine, erkeklerin ise namus, şeref prensiplerine, etik kanunlara ve grup faaliyetlerine daha fazla cezbedildiklerini göstermiştir (Garrison, 1962).

Bir yetişkinin demokratik bir cemiyet içindeki davranışı adolesans yıllarında geliştirdiği hayat felsefesine büyük nisbette bağlı olmaktadır. Yapılan araştırmalar gençlerin felsefi ve dinî problemlere karşı çok ilgi duyduklarını göstermektedir. Gençler hayatın gayeleri, değerleri, davranış standartlarına karşı ilgilenmektedirler. Hayat felsefelerinin gelişmesi kendi kontrollerinde olmyan pek çok sebeplere bağlıdır. Ailenin dinî tutumu, kültürel zemini, tahsil derecesi, sosyal seviyesi, ekonomik durumu, çeşitli sosyal etkiler hayat değerlerinin meydana gelmesinde önemli rol oynamaktadır (Garrison, 1962).

Son adolesans (17-21 yaş) devresinde gencin tatminkâr bir dinî inanca varabilmesi için çözmesi gereken daha pek çok problemi vardır. Adolesans devresi sona ererken, dinî şüphenin şiddeti ve buna refakat eden suçluluk duygusu azalmaya başlar. Zamanla gençler şüphecilikten sıyrılarak yeni dinî inançlar kazanırlar. Kendininkilerden değişik dinî inanç ve âdetlere sahip olanlara daha müsamahakâr bir tutum geliştirirler. Bazı gençler dinî inançları ile genişlemiş bilgilerini bağdaştıramazlar, dinî tamamen reddederek ateist veya agnostik olurlar. Fakat bu hal az görülür. Çoğu genç hayatında dinin yerini, ihtiyacını duyar. Yapılan bir araştırmada (Brown and Lowe, 1951) kolej öğrencilerine dinî inançları ölçen bir soru listesi verilmiştir. Puanlara göre elde edilen eğri normal bir eğri şeklinde çıkmıştır. Yâni, çok dindar olanlarla, az veya hiç dindar olmyanlar iki uçta kalmakta, çoğunluk ortada toplanmaktadır. Bu sonuç gençlerde din duygusunun zayıfladığı fikrini desteklemekte, çoğunluğun iki uçta toplanmayıp, orta derecede bir dinî inanca sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İlk yetişkinlik devresi.

İlk yetişkinlik (21-40) yaş) devresinde fert, ya dinî şüphelerini gözümleyerek hayatının sonuna kadar ufak tefek değişikliklerle tatminkâr olacak bir

hayat felsefesi geliştirmiş veya, dini tamamen reddetmiştir. Her iki halde de din artık fert için alâka sahası olmaktan çıkmıştır. Devrenin başları hayatın en az dinî olan devresi olarak isimlendirilir (Allport, Gillespie, and Young, 1948).

↳Dine karşı bu ilgisizlik evlenip anne, baba olunca kaybolur ve yeniden bir dine dönüş görülür. Bunun sebebi çocukları iyi yetiştirmek, onlara iyi örnek olmak arzusudur. Genellikle alâka sahaları geniş olan, düşüncelerinde daha realist olanlar, teamüllere bağılı olmıyanlar dine daha az ilgi gösterirler. Ayrıca kadınlar erkeklerden, orta sosyal sınıf yüksek ve aşağı sınıflardan daha fazla ilgi duyar. Yapılan araştırmalar dinî faaliyetlere iştirak, dine kuvvetli bir alâka duymak ile iyi sosyal intibak arasında yüksek korelasyon olduğunu göstermiştir\ (Hurlock, 1959).

Orta yaş devresi.

Orta yaşa (40-60) yaklaştıkça genellikle dine duyulan alâka fazlalaşmaya başlar. Orta yaşta alâka sahaları daralır, ve artık üstünlüğünü kaybeden alâkaların yerini almak üzere din, orta yaşlıların hayatını doldurur. Genellikle orta yaşlıları dinî sorular az rahatsız eder, bunlar inançlarında daha az dogmatiktirler. Ölümünden sonraki hayat, cennet, cehennem, şeytan, mucize gibi konularda kolej talebelerinden daha fazla şüphedicirler (Brozek 1955). Hayatın bu devresinde dinî bakımdan bir huzursuzluk duyulmaz (Pressey and Jones, 1955).

Yaşlılık devresi.

İnsan hayatının son devresine, yaşlılık devresine (60'dan yukarı) bakacak olursak, genellikle hayat sona ererken insanların dine döndüğü düşünülürse de, artan yaşla beraber dinî alâkanın çoğaldığını gösteren pek az delil vardır. Çoğu kimse daha önce kazandıkları dinî itiyatlarını devam ettirirler. Dinî duygularda bir artış olmasa bile, dinî dogmalara daha az bağılı kalınır (Hurlock, 1959).

P R O B L E M

Dini inanç konusunda yapılan araştırmalar ilk adolesans devresi içinde, gençlerde dini şüphenin başladığını göstermektedir. Allahtan şüphelenmek veya Allaha inanmamak sonraları kaybolarak, yerini ilâhî bir kuvvetin varlığını kabul etmeğe terkettiği halde, dinin formel hususlarının, ve ölümden sonra hayat, cennet, cehennem gibi konuların şüpheyile karşılanması veya reddedilmesi genellikle daha büyük yaşlara kadar devam etmektedir (Gesell et al., 1956; Hurlock, 1959).

Bu araştırmada 12 yaşından yaşlılık devresine (60'dan yukarı yaşlar) kadar olan çağda dini inançların gelişmesi incelenmiştir. İlk adolesans devresini genel olarak bir uyanma devresi olarak kabul edersek, zihin ve muhakeme kabiliyetinin gelişmesi, yaşantıların zenginleşmesi, sosyal ufkun genişlemesi sonucunda bütün yerleşmiş inançlara, görüşlere ve davranış şekillerine gösterilen tepkiye paralel olarak, bizim kültürümüzde de dini inançların tenkidî bir şekilde ele alınarak çoğunun reddedilip, daha rasyonel temele dayanan bir inanç şeklinin benimseneceği beklenebilir. Fakat, din rasyonel bir düşünce tarzı ile bağdaşamıyacağından gençlik yıllarından sonra, hayatın sonlarına doğru yaklaşıldıkça ferdin, yok-olma korkusunu yenmek ve mantığının halledemediği problemleri çözmek için dine döneceği ve irrasyonel bir dini inanç şeklini benimsiyeceği düşünülebilir.

Sosyo-ekonomik seviye ile tahsil derecesinin ve cinsiyet farkının dini inanç şeklini etkilediği gene yapılan araştırmalar sonucu görülmüştür. Genellikle, aşağı sosyo-ekonomik seviyede olanlarda, tahşilleri daha aşağı seviyede bulunanlarda ve kızlarda dine daha fazla bir bağlılık olduğu, dolayısıyla dini şüphenin daha az görüldüğü söylenmektedir. (Hurlock, 1955; Garrison, 1962; Hollingshead, 1949; Wright and Cox, 1967; Allport et al., 1948).

Bu çalışmada aşağı sosyo-kültürel gruptan olanlarda ve kadınlarda yerleşmiş dini inançlara daha fazla bir değer verilip verilmediği, ve irrasyonel bir dini inanç şeklinin daha fazla benimsenip benimsenmediği de araştırılmıştır.

Şu halde araştırmanın gayesi dini inançların gelişme seyrini tespit etmek, ve bununla ilgili üç hipotezi denemektir:

1 — Adolesans devresinde dini inançlar daha rasyonel bir temele dayandırılmakta, artan yaşla beraber irrasyonel inanç şekli hâkim olmaktadır.

2 — Kadınlarda, erkeklere nazaran daha irrasyonel bir inanç şekli hâkimdir.

3 — Aşağı sosyo-kültürel seviyede irrasyonel bir dini inanç şekli daha yaygındır.

M E T O D

Test

Kuhlen ve Arnokl'un (1944) örneğinden de mülhem olarak 53 cümlelik (item'lik) bir liste hazırlanmıştır. Bu cümleler İslâm dininin esasları göz önünde tutularak tertip edilmiştir. Her cümleye üç cevap şekli ayrılmıştır: "inanmıyorum", "inanmıyorum", "fikrim yok". Denekler her item'i okuduktan sonra, bu cevap şekillerinden birisini işaretliyerek inançlarını belirtmişlerdir. İtem'ler Tanrı ve din inancını belirtmek üzere düzenlenmiştir. Listedeki 1, 2, 3, 4, 7, 8, 19, 22, 23, 24, 28, 34, 42,43; 44; 46; 48; ve 52 nci cümleler Tanrı inancı, diğerleri ise din inancı ile ilgilidir (Bak: Ek 1).

Din inancına ait item'ler hazırlanırken İslâm dininin teferruatı üzerinde durulmamış, genel mahiyetteki prensipler veya inanışlar esas olarak alınmıştır. Özel mahiyette kaideler sorulduğu zaman, İslâm dinini hakikaten benimsemiş deneklerde bile tereddüt uyandırabileceği, bunun ise testin bütününe karşı olan tutumu değiştireceği düşünülmüştür. Bu sebepten günlük hayatta geçen, konuşulan ve tatbik edilen hususlar üzerinde durulmuştur. Hazırlanan item'ler Kuran, dinî bayramlar, cennet, cehennem, melekler, şeytan, dua, namaz, adak adamak, camiye gitmek, oruç tutmak gibi hususlarla ilgilidir.

Tanrı ile ilgili itemler, Tanrı'nın yaratıcılık, mükâfatlandırıcı veya cezalandırıcı hâmilik, kâinatın ve insanın kaderini tayin edicilik gibi vasıflarıyla ilgilidir.

Şüphesiz ki, hazırlanan bu 53 item daha da fazla olabilirdi. Fakat bu tip listelerde cevaplandırılacak miktar çoğaldıkça, deneklerde bıkkınlık meydana getirdiği ve baştan savma cevaplamaya sebep olduğu için, uzatılmaktan kaçınılmıştır.

Değerlendirme

İnançlar, rasyonel temele dayandırılan inançlar ve irrasyonel inançlar olmak üzere değerlendirilmiştir. İtem'ler bazan "inanmıyorum", bazan da "inanmıyorum" şeklinde cevaplandırılınca rasyonel temele dayandırılan inanç şeklini belirtmek üzere düzenlenmiştir. Her item'e, rasyonel temele dayandırılan inanç şeklini belirten cevap için 1 puan verilmiştir. "Fikrim yok" cevapları için de 1'er puan verilerek Tanrı ve din inancında kararsızlık puanı elde edilmiştir.

Denekler

Çocukluk dinî inançları ailenin verdiği dinî terbiyeye göre şekillendiğinden, küçük yaşlarda denek kullanmak, o çocukların inanç şeklini değil, fakat ailelerinin inanç şeklini göstermiş olacaktır. Bunun için denekler 12 yaşından itibaren alınmıştır. Adolesans devresinde bütün yerleşmiş inançlar tenkidî bir şekilde gözden geçirildiğinden, bu çağdaki dinî inanç değişikliklerini de —şayet varsa— daha iyi görebilmek için yaş aralıkları üçer sene olarak tespit edilmiştir. Böylece, 12, 15, 18 ve 21 yaş olmak üzere adolesans devresini temsil eden dört yaş grubu meydana getirilmiştir. Bundan sonra 25-30 yaşları arasında olanlardan ilk yetişkinlik devresini temsil etmek üzere bir grup, ve daha sonra onar yaş ara ile 31-40, 41-50, 51-60 yaş olmak üzere diğer yetişkin grupları tespit edilmiş, ve yaşlılık devresi için de 60 yaşını geçmiş kimseler seçilmiştir.

Her yaş grubunda 200 denek vardır. Böylece araştırmada toplam olarak 1800 denek kullanılmıştır. Deneklerin yarısı kadın, yarısı erkektir. Bunların da yarısı yüksek sosyo-kültürel seviyeden, yarısı da aşağı sosyo-kültürel seviyeden gelen kimselerdir. 21 yaşından itibaren tahsil seviyesi de göz önünde tutulmuş, ve yüksek sosyo-kültürel gruptan olanların en az lise tahsili, aşağı sosyo-kültürel gruptan olanların ise en çok ilkokul tahsili yapmış olmalarına dikkat edilmiştir. Yüksek sosyo-kültürel grubu temsil eden denekler özel okul, kolej, ve yüksek okullardan, ve tıp, iktisat, hukuk, mühendislik ve edebiyat dallarında yüksek öğrenim yapmış kimseler arasından seçilmişlerdir. Aşağı sosyo-kültürel gruptan olanlar ise, İstanbul'da Zeytinburnu, Eyüp gibi semtlerdeki orta dereceli okullardan ve çoğunlukla köyden gelmiş, kapıcılık, hademelik gibi çeşitli hizmetler gören veya çiftçi, işçi, küçük esnaf gibi kimseler arasından seçilmişlerdir.

Hazırlanan listeler duruma göre 25'er, 50'şer kişilik gruplar halinde, veya 3-5 kişilik gruplar halinde deneklere verilmiş, daha büyük yaşlarda ise, denekleri bir araya toplamak imkânsızlığından, ve okuma yazma bilmeyenler olduğu vakit, teker teker verilmiştir. Deneklerin samimî olarak fikirlerini yazmalarını sağlamak için, bu listelerin ilmi bir çalışma için hazırlandığı, herkesin inancında hür olduğu için doğru veya yanlış diye bir cevap tarzı olamayacağı söylenmiş, ve yaşlar daha önce tespit edilerek kâğıtlara sadece kadın veya erkek olduklarını belirtmeleri ve isimlerini yazmamaları istenmiştir. Zaman kısıtlanmamış, herkesin rahatlıkla okuyup düşünmesine müsaade edilmiştir. Okuma yazma bilmeyenlere, cümleler teker teker okunarak cevapları toplanmıştır. (*)

(*) Sual listelerinin toplanmasına tez çalışmaları meyanında öğrenciler de katılmıştır; kendilerine ve ayrıca kapağı düzenleyen, Tablo ve Grafikleri temize çekip klişeye hazırlayan öğrencim İhsan Gönc'e teşekkür ederim.

SONUÇLAR

Din inancı

Testte din inancına ait 35 item olduğuna göre, rasyonel din inancının azamî puanı 35'dir. Puanlar değişik derecelerdeki rasyonel ve irrasyonel inanç şekillerini göstermek üzere 4 gruba ayrılmıştır:

- 1) 0-8 arası : Kuvvetle irrasyonel
- 2) 9-17 arası : Orta derecede irrasyonel
- 3) 18-26 arası : Orta derecede rasyonel
- 4) 27-35 arası : Kuvvetle rasyonel

Denekler erkek-kadın, yüksek-aşağı sosyo-kültürel seviye olmak üzere her yaşta aldıkları puanlar göz önünde tutularak, dört inanç şekline göre gruplandırılmıştır (Tablo 1). Bu tablodan anlaşılacağı üzere değişik yaş gruplarında iniş çıkışlar olmakla beraber, deneklerin büyük bir çoğunluğu irrasyonel bir din inancına sahiptirler (Tablo 1). Gene aynı tablo yüksek sosyo-kültürel gruptakilere nazaran aşağı sosyo-kültürel gruptan olanlarda bu tarz bir inancın daha fazla beslendiğini göstermektedir. Bu durum grafikte de görülmektedir. İrrasyonel inanca sahip olan denekleri, puanları 0-17 arasında olanlar kabul edersek, bu deneklerin yaşlara göre dağılımı Grafik 1'de gösterilmiştir. Bu grafikte görüldüğü üzere, bütün yaşlarda deneklerin yarısından çoğu irrasyonel bir din inancı beslemektedir. Göze çarpan bir diğer husus da kadın-erkek inanç farkının hemen hemen hiç belirli olmadığı, buna karşılık inanç bakımından sosyo-kültürel seviye farkının çok bariz olduğudur. Kadın ve erkek denekler birleştirilerek çizilen grafikte irrasyonel dinî inanç bakımından iki sosyo-kültürel grup arasındaki fark daha da belirli bir şekilde görülmektedir (Grafik 2).

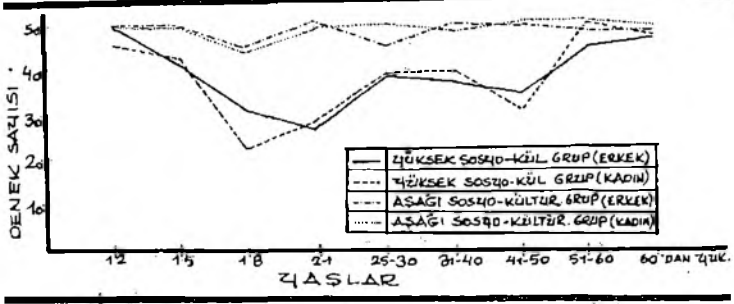
İrrasyonel inanç şeklinin daha da uç noktaya, yâni 0-8 puan arasına teka-bül edeceğini düşünürsek, bu taktirde çizilen grafikte gene aynı şema görülmekle beraber, deneklerden sadece aşağı sosyo-kültürel seviyeden olanların yarısından çoğunun kuvvetle irrasyonel diyebileceğimiz bir inanca sahip olduklarını görüyoruz. (Grafik 3). Aynı şekilde, gene kadın ve erkek denekleri birleştirilerek çizilen grafikte iki sosyo-kültürel grup arasındaki farkı daha belirli bir şekilde görmek mümkün olmaktadır (Grafik 4). Aşağı sosyo-kül-

TABLO: 1

DEĞİŞİK YAŞ CİNSİYET VE SOS-KÜLTÜREL GRUPTAN
DENEKLERİN "RASİYONEL DİN İNANCI" PUANLARI DAĞILIMI

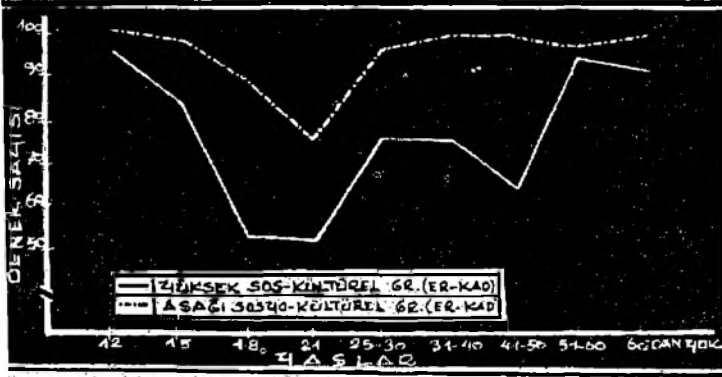
YAŞ	SOSYAL KÜLTÜREL SEVİYE	KUVVETLE RASİYONEL 0-8		ORTA DERECEDE RASİYONEL 9-17		ORTA DERECEDE RASİYONEL 18-26		KUVVETLE RASİYONEL 27-35	
		E	K	E	K	E	K	E	K
12	YÜKSEK	27	9	22	37	1	4	—	—
	AŞAĞI	31	30	19	20	—	—	—	—
15	YÜKSEK	18	17	23	25	6	7	3	1
	AŞAĞI	32	31	17	18	1	1	—	—
18	YÜKSEK	5	9	27	14	12	17	6	10
	AŞAĞI	12	17	33	27	4	3	1	3

IRRASYONEL DİNİ İNANÇ GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI
(PZANLARI 0-17 OLANLAR)

GRAFİK:2

IRRASYONEL DİNİ İNANÇ GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI
(PZANLARI 0-17 OLANLAR)

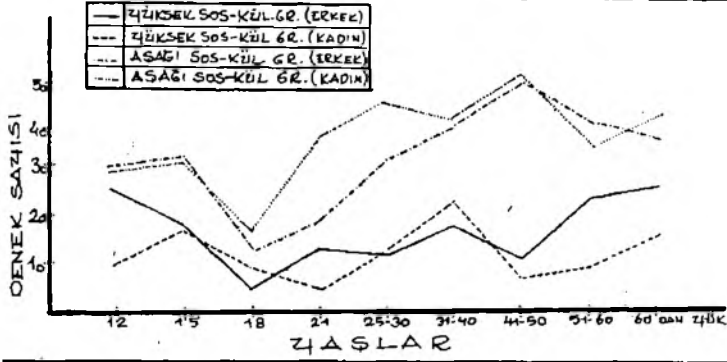
grupta, 18 yaş grubu hariç, bütün yaşlarda deneklerin yarısından fazla bir dini inanca sahip oldukları halde, yüksek sosyo-kültürel olan bu tarz inanca sahip olanlar, hiç bir yaş grubunda yarıdan fazla olmamaktadır.

deneklerin çoğunluğu irrasyonel bir inanca sahip görülmekle beraber, yaş, cinsiyet ve sosyo-kültürel gruplarda yığılma değişik olmamıştır.

1). Dini inanç bakımından her yaş grubunda sosyo-kültürel ve

GRAFİK: 3

İRRASYONEL DİNİ İNANÇ GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIM
(P21ANLARI 0-8 ARASI)

GRAFİK: 4

İRRASYONEL DİNİ İNANÇ GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI
(P21ANLARI 0-8 ARASI)

ile ilgili farkları ortaya çıkarmak için "chi_kare" testi uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Buna göre dini inancın rasyonel veya irrasyonel olması bakımından her iki sosyo-kültürel grupta da genellikle kadın erkek arasında anlamlı farklar çıkmamıştır. Anlamlı farklara göre, yüksek sosyo-kültürel gruptan 12 yaşında erkekler çoğunlukla irrasyonel bir inanç, kızlar ise daha ziyade, kuvvetli olmayan bir irrasyonel inanç şekli göstermektedirler. 18 yaşında erkeklerin büyük bir çoğunluğu kuvvetli olmayan bir irrasyonel inanca sahip olduğu halde, kızlarda rasyonel inanca sahip olanlar daha fazladır. 51-60 yaş grubunda ve 60'dan yukarı yaş grubunda ise kadınların çoğunlukla kuvvetli olmayan bir irrasyonel inanç göstermelerine karşılık erkeklerde her dört kategoriden inanç şekline rastlamak mümkün olmaktadır.

TABLO: 2

DİN INANCI BAKIMINDAN CİNSİYET VE SOSYO-KÜLTÜREL GRUPLAR ARASINDAKİ FARKLARIN KARŞILAŞTIRILMASI				
YAŞ	CİNSİYET FARKI		SOSYO-KÜLTÜREL FARK	
	YÜKSEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	AŞAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	ERKEK'DE	KADIN'DA
12	$\chi^2=14.540$ df=3 p<0.01	$\chi^2=0.040$ df=3 p>0.10	$\chi^2=1.492$ df=3 p>0.90-0.98	$\chi^2=20.376$ df=3 p<0.01
15	$\chi^2=1.186$ df=3 p>0.50-0.70		$\chi^2=11.390$ df=3 p<0.01	$\chi^2=10.820$ df=3 p<0.02
18	$\chi^2=9.984$ df=3 p<0.02	$\chi^2=2.604$ df=3 p>0.30-0.50	$\chi^2=11.058$ df=3 p<0.02	$\chi^2=20.150$ df=3 p<0.01
21	$\chi^2=4.778$ df=3 p>0.30-0.20	$\chi^2=16.652$ df=3 p<0.01	$\chi^2=30.348$ df=3 p<0.01	$\chi^2=47.094$ df=3 p<0.01
25-30	$\chi^2=4.612$ df=3 p>0.30-0.20	$\chi^2=9.094$ df=3 p<0.05	$\chi^2=20.776$ df=3 p<0.01	$\chi^2=42.646$ df=3 p<0.01
31-40	$\chi^2=1.676$ df=3 p>0.70-0.50	$\chi^2=1.522$ df=3 p>0.70-0.50	$\chi^2=22.868$ df=3 p<0.01	$\chi^2=17.316$ df=3 p<0.01
41-50	$\chi^2=2.014$ df=3 p>0.70-0.50		$\chi^2=66.666$ df=3 p<0.01	$\chi^2=75.438$ df=3 p<0.01
51-60	$\chi^2=18.268$ df=3 p<0.01	$\chi^2=3.846$ df=3 p>0.30-0.20	$\chi^2=14.158$ df=3 p<0.01	$\chi^2=29.454$ df=3 p<0.01
60'DAN YÜKÜKARI	$\chi^2=8.124$ df=3 p<0.05	$\chi^2=3.604$ df=3 p>0.50-0.30	$\chi^2=5.474$ df=3 p>0.20-0.10	$\chi^2=32.854$ df=3 p<0.01

Aşağı sosyo-kültürel gruba gelince, burada dinî inanç bakımından anlamlı cinsiyet farklılaşması 21 ve 25-30 yaş gruplarında görülmektedir. 21 yaşında kadınların çoğu kuvvetli bir irrasyonel inanç göstermekte, erkekler ise çoğunlukla kuvvetli olmayan bir irrasyonel inanç beslemektedirler. 25-30 yaşlarında kadınlarda gene aynı durum görüldüğü halde, erkeklerde çoğunluk kuvvetli bir irrasyonel inanç göstermekle beraber diğer inanç şekillerine de rastlamak mümkündür.

Anlamlı farklarda, erkeklerde çoğunluk irrasyonel bir inanç şekli göstermekle beraber diğer inanç şekillerinin de görülmesine, kadınlarda ise grup olarak çoğunlukla tek bir inanç şekline (irrasyonel) rastlanmasına rağmen; genellikle dinî inanç bakımından cinsiyet farkı pek söz konusu olamaz. Çünkü anlamlı farklar bir grup farkından söz ettirecek kadar şumullü değildir. Nitekim, bu durumu Grafik 1 ve 3'de de görmek mümkündür.

Buna karşılık Tablo 2'de sosyo-kültürel seviye farkının her yaş grubunda önemli etkisi olduğu görülmektedir. Genel olarak temayül aşağı sosyo-kültürel seviyeden olanlarda daha fazla irrasyonel bir inanç şeklinin hâkim olduğudur. Bu durum istatistik işlemde sadece erkeklerde 12 ve 60'dan yukarı yaş gruplarında anlamlı sonuç vermemiş, diğer bütün karşılaştırmalarda bu farkın güvenilir olduğu görülmüştür. Aynı durumu Grafik 1, 2, 3, ve 4'den de görmek mümkündür.

Dinî inancın yaşlara göre gelişmesine gelince, Grafik 3'ün incelenmesi dört denek grubunun da, arada derece farkı olmakla beraber mahiyet itibariyle aynı şemayı gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bu şema şöyledir: 18 yaşına kadar dinî inançta bir rasyonelleşme temayülü görülmekte, sonra irrasyonel inanç şekli artan yaşla beraber çoğalmakta, 41-50 yaş civarında yeniden rasyonel dinî inanç şekline dönüş temayülünden sonra tekrar irrasyonel inanç şekli hâkim olmaktadır.

Dinî inanç bakımından kadın-erkek farkı anlamsız addedilebileceğinden, denekler sadece sosyo-kültürel seviye bakımından ayırdedilerek yeni bir tablo hazırlanmış (Tablo 3), ve çeşitli yaşlarda olan dinî inanç değişikliklerini incelemek, yâni yaşlar arasındaki farkların anlamlılığını aramak için "chi kare" testi uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 3'ün incelenmesi yüksek sosyo-kültürel seviyede;

15 yaşın 12 yaştan daha rasyonel,

18 yaşın 15 yaştan daha rasyonel,

21 yaşın 18 yaştan daha rasyonel,

25-30 yaşın 21 yaştan daha irrasyonel,

31-40 yaşın 25-30 yaştan daha irrasyonel,

41-50 yaşın 31-40 yaştan daha rasyonel,

51-60 yaşın 41-50 yaştan daha irrasyonel,

60'dan yukarı yaşın 51-60 yaştan daha irrasyonel bir dinî inanca sahip olduğunu, aşağı-sosyo-kültürel seviyede ise:

TABLO: 3

İKİ SOSYO-KÜLTÜREL SEVİYEDEN OLAN DENEKLERİN
"RASYONEL DİN İNANCI", PİYANLARINA GÖRE DAĞILIMI.

"RASYONEL DİN İNANCI", PİYANLARI		KUVVETLİ İRRASYONEL	ORTA DERECEDEN İRRASYONEL	ORTA DERECEDEN RASYONEL	KUVVETLİ RASYONEL
YAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	0-8	9-17	18-26	27-35
12	ZİKSEK	36	59	5	—
	AŞAĞI	61	39	—	—
15	ZİKSEK	35	48	13	4
	AŞAĞI	63	35	2	—
18	ZİKSEK	14	41	29	16
	AŞAĞI	29	60	7	4
21	ZİKSEK	17	38	24	21
	AŞAĞI	55	44	1	—
25-30	ZİKSEK	23	54	16	7
	AŞAĞI	76	20	4	—
31-40	ZİKSEK	40	37	14	9
	AŞAĞI	80	19	1	—
41-50	ZİKSEK	17	50	23	10
	AŞAĞI	100	—	—	—
51-60	ZİKSEK	33	62	1	4
	AŞAĞI	76	22	2	—
60'DAN ZİKARI	ZİKSEK	43	51	4	2
	AŞAĞI	81	18	1	—

15 yaşın 12 yaştan daha rasyonel,
18 yaşın 15 yaştan daha rasyonel,
21 yaşın 18 yaştan daha irrasyonel,
25-30 yaşın 21 yaştan daha irrasyonel,
31-40 yaşın 25-30 yaştan daha irrasyonel,
41-50 yaşın 31-40 yaştan daha irrasyonel,
51-60 yaşın 41-50 yaştan daha rasyonel,

60'dan yukarı yaşın 51-60 yaştan daha irrasyonel bir dinî inanca sahip olduğunu göstermektedir.

Yaş grupları arasındaki farkların istatistik işlem sonucunda, yüksek sosyo-kültürel seviyeden 18 ile 21, 21 ile 25-30, 51-60 ile 60'dan yukarı gruplar, aşağı sosyo-kültürel seviyeden de 12 ile 15, 25-30 ile 31-40 ve 51-60 ile 60'dan yukarı gruplar arasındaki farklar hariç, anlamlı farklar olduğu görölmüştür (Tablo 4). Bazı yaşlar arasında anlamlı farklar olmaması, o yaşlarda başlayan şu veya bu yöndeki dinî inanç gelişmesinin devam ettiği, henüz belirli olacak seviyeye gelmediği şeklinde düşünölebilir. Nitekim, genel temayöl göz önünde tutularak arada yaş grubu atlanarak karşılaştırma yapılmış ve farkların anlamlı olduğu görölmüştür (Tablo 4).

Bu durumda, Tablo 3'den çıkarılan dinî inanç şemasının güvenilir bir şema olduğunu söyleyebiliriz. İki sosyo-kültürel seviyeden olanlarda aynı gelişme şeması birer yaş kayarak kendini göstermektedir. Öyle ki, yüksek sosyo-kültürel grupta aşağı sosyo-kültürel gruba nazaran daha rasyonel bir inanç şekli 21 yaşına kadar hâkim olmakta, 25-30 yaşlarından itibaren irrasyonel inanca dönölerek, bu yönde bir gelişme başlamaktadır. 31-40 yaşlarında irrasyonel inanç şekli zirvesine ulaşmakta, 41-50 yaşlarında rasyonel inanç şeklinde yenisinden bir fazlalaşma görölmekte, ve 51-60 yaşlarından itibaren gene irrasyonel dinî inanç hâkim olmaktadır. Böylece, bütün yaşlarda deneklerin çoğunluğu irrasyonel bir inanç tarzına sahip olmakla beraber dinî inançların rasyonel temele dayandırılma temayölü, gelişme boyunca 21 yaş ve 41-50 yaşlar olmak üzere iki defa bir yükselme göstermektedir. Aynı şema, dönüş noktalarında birer yaş grubu kaymak suretiyle aşağı sosyo-kültürel grupta da görölmektedir. Burada rasyonel inanç tarzı zirvesine 18 yaşında erişmekte ve ikinci defa olarak da 51-60 yaşlarında tekrar az bir yükselme göstermektedir.

df=3	21 ile 25-30	df=3
0.10-0.20		$p < 0.01$
$\chi^2 = 8.142$		$\chi^2 = 1.926$
df=3	25-30 ile 31-40	df=3
$p < 0.05$		$p = 0.50-0.5$
$\chi^2 = 13.462$		$\chi^2 = 22.21$
df=3	31-40 ile 41-50	df=3
$p < 0.01$		$p < 0.01$
$\chi^2 = 10.990$		$\chi^2 = 27.272$
df=3	41-50 ile 51-60	df=3
$p < 0.02$		$p < 0.01$
$\chi^2 = 4.846$		$\chi^2 = 0.890$
df=3	51-60 ile 60 dan yüksek.	df=3
0.10-0.20		$p = 0.80-0$
$\chi^2 = 22.200$		
df=3	15 ile 21	
$p < 0.01$		
$\chi^2 = 11.246$		
df=3	18 ile 25-30	

Din inancında kararsızlık

Veriler, dinî inançların rasyonel veya irrasyonel yönde olmalarından başka, inançlarda kararsız olmak bakımından da incelenmiştir. Din inancına ait 35 item'in her biri "fikrim yok" şeklinde cevaplandırıldığında 1 puan verilmiştir. Böylece, azamî kararsızlık puanı 35'dir. Puanlar kararsızlık derecelerini belirtmek üzere 5 gruba ayrılmıştır:

- 1) 0 puan: İnançlarda kararlılık,
- 2) 1-8 arası: Zayıf bir kararsızlık,
- 3) 9-17 arası: Orta derecede kararsızlık,
- 4) 18-26 arası: Şiddetli kararsızlık,
- 5) 27-35 arası: Çok şiddetli kararsızlık.

Denekler kadın-erkek, yüksek ve aşağı sosyo-kültürel seviye olmak üzere, her yaşta aldıkları kararsızlık puanlarına göre gruplandırılmıştır (Tablo 5). Bu tabloya göre denekler çoğunlukla dinî inançlarında zayıf bir kararsızlığa sahiptirler. Bundan sonra yığılma kararlılık sütununda görülmekte, bunu orta derecede bir kararsızlık takip etmektedir. Şiddetli kararsızlık hali çok az görülmekte, çok şiddetli kararsızlık ise sadece 1 denekte görülmektedir.

İnançlarda tam bir kararlılık ile zayıf ve orta derecede kararsızlık çeşitlerinin dört denek grubunda yaşlara göre dağılımını daha iyi görebilmek için grafik çizilmiştir (Grafik 5, 6, ve 7). Bu grafiklere göre, aşağı sosyo-kültürel gruptakilerde, özellikle erkeklerde, 18 yaşından sonra dinî inançlarda "kararlılık" halinin fazlalaştığı, "zayıf kararsızlık" halinin dört denek grubunda da pek farklı olmadığı, "orta derecede kararsızlığın" ise yüksek sosyo-kültürel grupta az olsa bile bütün yaşlarda devam etmesine karşılık, aşağı sosyo-kültürel grupta yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Ayrıca, cinsiyet faktörünün bu bakımdan gene bariz bir farklılaşma göstermemesine karşılık, sosyo-kültürel faktörün "kararlılık" ve "orta derecede kararsızlık" hususlarında daha belirli farklılaşmalara sebep olduğu görülmektedir.

Dinî inançlarda kararlı olma, veya çeşitli derecelerde kararsızlığa göre olan dağılım farklarının dört denek grubunda anlamlı olup olmadığını bulmak için "chi kare" testi uygulanmıştır (Tablo 6). Bu tabloya göre 15 yaşında yüksek sosyo-kültürel grupta olan erkek deneklerde daha çok kararlılık, kızlarda ise daha çok kararsızlık hali görülmektedir. Aşağı sosyo-kültürel seviyeden olan deneklerde ise, 41-50 ve 51-60 yaş gruplarında erkeklerde gene daha fazla kararlılık hali vardır.

Grafik 5, 6 ve 7'de görülen temayüle göre, genel olarak her iki sosyo-kültürel seviyede de erkeklerde kadınlara nazaran daha fazla denegın kararlı olmasına rağmen, bu bakımdan anlamlı olan cinsiyet farkları sadece bu üç yaş grubunda (15, 41-50 ve 51-60) görülmektedir.

TABLO: 5

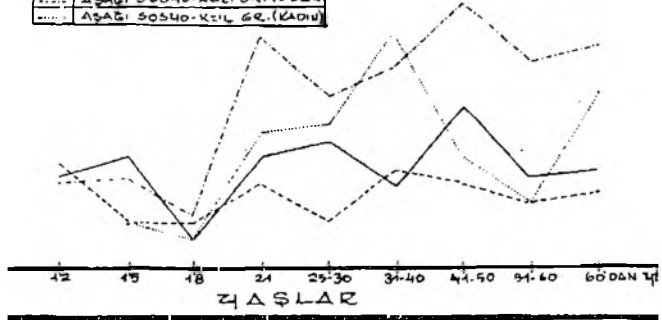
DENEKLERİN DİN İNANCINDA
"KARARSIZLIK" PZANLARINA GÖRE DAĞILIMI

DİN İNANCINDA "KARARSIZLIK" PZANLARI		KARARLIK 0		ZAYIF KARARSIZ 1-8		ORTA DERECEDEN KARARSIZ 9-17		SİDDETİ DERECEDEN KARARSIZ 18-26		SİDDETİ DERECEDEN KARARSIZ 27-35	
ZİAŞ	SOSYAL KÜLTÜREL SEVİYE	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
12	YÜKSEK	10	12	37	38	3	-	-	-	-	-
	AŞAĞI	9	6	33	31	8	13	-	-	-	-
15	YÜKSEK	13	5	28	21	8	19	1	4	-	1
	AŞAĞI	10	5	31	37	9	8	-	-	-	-
18	YÜKSEK	3	5	34	36	13	9	-	-	-	-
	AŞAĞI	6	3	33	32	10	15	1	-	-	-
21	YÜKSEK	12	9	24	27	14	13	-	1	-	-
	AŞAĞI	26	15	22	27	2	8	-	-	-	-
25-30	YÜKSEK	14	5	28	31	7	14	1	-	-	-
	AŞAĞI	19	16	28	30	3	4	-	-	-	-
31-40	YÜKSEK	9	11	30	35	9	3	2	1	-	-
	AŞAĞI	23	26	25	20	2	4	-	-	-	-
41-50	YÜKSEK	18	9	24	25	7	15	1	1	-	-
	AŞAĞI	29	12	21	36	-	2	-	-	-	-

K: 5

NANCINDA KARARLILIK GOSTEREN DENEKLERIN YASLARA GORE DAGIL
- (O) PZAN ALANLAR -

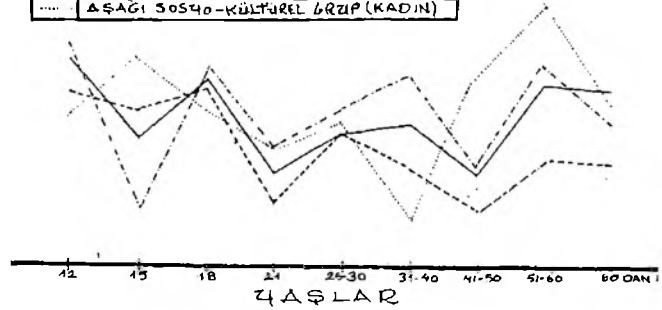
—	YUKSEK SOSYO-KUL GR. (ERKEK)
---	YUKSEK SOSYO-KUL GR. (KADIN)
----	ASAGI SOSYO-KUL GR. (ERKEK)
.....	ASAGI SOSYO-KUL GR. (KADIN)

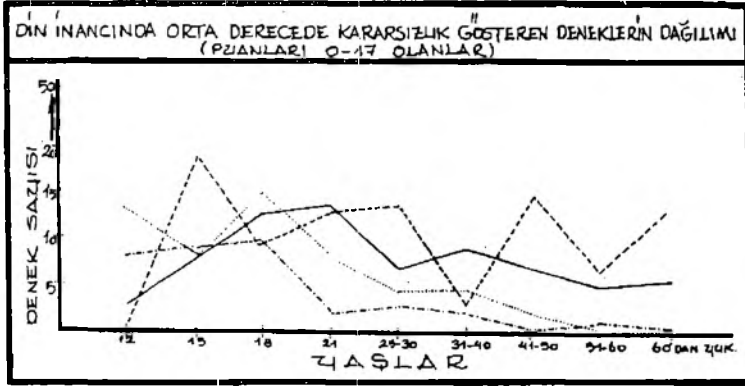
K: 6

NANCINDA ZAFIF KARARSIZLIK GOSTEREN DENEKLERIN YASLARA GORE DA
(PUANLARI 1-8 OLANLAR)

—	YUKSEK SOSYO-KULTUREL GRUP (ERKEK)
---	YUKSEK SOSYO-KULTUREL GRUP (KADIN)
----	ASAGI SOSYO-KULTUREL GRUP (ERKEK)
.....	ASAGI SOSYO-KULTUREL GRUP (KADIN)

GRAFİK: 7

Sosyo-kültürel seviye farkına gelince, 21 yaşından itibaren kararlılık hali aşağı sosyo-kültürel grupta, orta derecede kararsızlık ise yüksek sosyo-kültürel grupta daha fazladır (Grafik 5 ve 7). Yapılan istatistik işlem de bu temayülü teyid etmiş ve bu bakımdan olan sosyo-kültürel seviye farkının erkeklerde, 21, 31-40, 41-50, 51-60 ve 60'dan yukarı yaş gruplarında, kadınlarda ise 12, 15, 25-30, 31-40, 41-50 ve 60'dan yukarı yaş gruplarında anlamlı olduğunu göstermiştir (Tablo 6). Yâni, erkeklerde ve kadınlarda ilk yetişkinlik devresini takiben yüksek sosyo-kültürel grup aşağı sosyo-kültürel gruba nazaran, genellikle daha kararsız olmaktadır.

Diğer inançlarda kararsızlık bakımından cinsiyet farkı yok addedilebileceğinden kadın ve erkek denekler birleştirilerek iki ayrı sosyo-kültürel seviyede, yaş gruplarına göre olan dağılımı gösteren bir tablo hazırlanmış (Tablo 7), ve değişik yaş grupları arasındaki farkların anlamlılığı gene "chi kare" testi ile aranmıştır (Tablo 8).

Tablo 7'deki dağılımın incelenmesi yüksek sosyo-kültürel seviyede olan deneklerde:

- 15 yaştan 12 yaştan daha kararsız,
- 18 yaştan 15 yaştan daha kararsız,
- 21 yaştan 18 yaştan daha kararlı,
- 25-30 yaştan 21 yaştan daha kararlı,
- 31-40 yaştan 25-30 yaştan daha kararlı,
- 41-50 yaştan 31-40 yaştan daha kararsız,
- 51-60 yaştan 41-50 yaştan daha kararsız,

60'dan yukarı yaştan 51-60 yaştan daha kararsız olduğunu göstermektedir. Yaşlara göre temayül böyle olmakla beraber, sadece 12 ile 15, 15 ile 18,

ve 18 ile 21 yaş grupları arasındaki farklar anlamlıdır. Arada yaş grupları atlanarak yapılan karşılaştırmalarda ise 18 ile 31-40 yaş grupları arasındaki farkın olduğu anlamlı görülmüştür (Tablo 8). Böylece, 12 yaştan 18'e kadar kararlılığın artmasının, 21 yaşın 18'den daha kararlı olmasının, ve 18'den sonra 31-40 yaşa kadar kararlılığın artmasının güvenilir olduğunu söyleyebiliriz.

TABLO:6

DİN İNANCINDA ŞÜPHE BAKIMINDAN CİNSİYET VE SOSYO-KÜLTÜREL GRUPLAR ARASINDAKİ FARKLARIN KARŞILAŞTIRILMASI				
YAŞ	CİNSİYET FARKI		SOS-KÜLTÜREL FARK	
	ERKEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	SAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	ERKEK'DE	KADIN'DA
12	$\chi^2=3.194$	$\chi^2=1.852$	$\chi^2=3.352$	$\chi^2=15.710$
	df=4	df=4	df=4	df=4
15	$P=0.50-0.70$	$P=0.70-0.80$	$P=0.80-0.90$	$P<0.01$
	$\chi^2=11.834$	$\chi^2=2.252$	$\chi^2=1.516$	$\chi^2=13.892$
18	df=4	df=4	df=4	df=4
	$P<0.01$	$P=0.50-0.70$	$P=0.80-0.90$	$P<0.01$
21	$\chi^2=1.282$	$\chi^2=3.014$	$\chi^2=2.404$	$\chi^2=2.234$
	df=4	df=4	df=4	df=4
25-30	$P=0.80-0.90$	$P=0.50-0.70$	$P=0.50-0.70$	$P=0.50-0.70$
	$\chi^2=1.628$	$\chi^2=6.952$	$\chi^2=14.244$	$\chi^2=3.690$
31-40	df=4	df=4	df=4	df=4
	$P=0.80-0.90$	$P=0.10-0.20$	$P<0.01$	$P=0.30-0.50$
41-50	$\chi^2=7.746$	$\chi^2=0.460$	$\chi^2=3.358$	$\chi^2=10.332$
	df=4	df=4	df=4	df=4
51-60	$P=0.10-0.20$	$P>0.10$	$P=0.50$	$P<0.05$
	$\chi^2=6.532$	$\chi^2=1.402$	$\chi^2=13.032$	$\chi^2=11.312$
60'DAN YÜKARI	df=4	df=4	df=4	df=4
	$P=0.10-0.20$	$P=0.80-0.90$	$P<0.02$	$P<0.05$
60'DAN YÜKARI	$\chi^2=5.928$	$\chi^2=12.994$	$\chi^2=10.604$	$\chi^2=13.350$
	df=4	df=4	df=4	df=4
60'DAN YÜKARI	$P=0.30-0.50$	$P<0.02$	$P<0.05$	$P<0.05$
	$\chi^2=1.916$	$\chi^2=13.720$	$\chi^2=9.852$	$\chi^2=7.620$
60'DAN YÜKARI	df=4	df=4	df=4	df=4
	$P=0.70-0.80$	$P<0.01$	$P<0.05$	$P=0.10-0.20$
60'DAN YÜKARI	$\chi^2=3.308$	$\chi^2=1.460$	$\chi^2=12.516$	$\chi^2=13.436$
	df=4	df=4	df=4	df=4
60'DAN YÜKARI	$P=0.50-0.70$	$P=0.80-0.90$	$P<0.02$	$P<0.01$

TABLO: 7

İKİ SOSYO-KÜLTÜREL SEVİYEDEN OLAN DENEKLERİN
DİN İNANCINDA "KARARLILIK" PİYANLARINA GÖRE DAĞILIMI

DİN İNANCINDA "KARARSIZLIK" PİYANLARI		KARARLILIK	ZAYIF KARARSIZLIK	ORTA DERECEDEN KARARSIZLIK	ŞİDDETİ DERECEDEN KARARSIZLIK	GOKŞİD DERECEDEN KARARSIZLIK
YAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	0	1-8	9-17	18-26	27-35
12	YÜKSEK	22	75	3	—	—
	AŞAĞI	15	64	21	—	—
15	YÜKSEK	18	49	27	5	1
	AŞAĞI	15	68	17	—	—
18	YÜKSEK	8	70	22	—	—
	AŞAĞI	9	65	25	1	—
21	YÜKSEK	21	51	27	1	—
	AŞAĞI	41	49	10	—	—
25-30	YÜKSEK	19	59	21	1	—
	AŞAĞI	35	58	7	—	—
31-40	YÜKSEK	20	65	12	3	—
	AŞAĞI	49	45	6	—	—
41-50	YÜKSEK	27	49	22	2	—
	AŞAĞI	41	57	2	—	—
51-60	YÜKSEK	17	70	12	1	—
	AŞAĞI	30	69	1	—	—

TABLO: 8

DİN İNANCINDA KARARSIZLIK BAKIMINDAN
YAŞ GRUPLARI ARASINDAKİ
FARKLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

YÜKSEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	KARŞILAŞTIRMA YAPILAN YAŞLAR	AŞAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA
$\chi^2 = 31.050$ df=4 p<0.01	12 ile 15	
$\chi^2 = 14.142$ df=4 p<0.01	15 ile 18	$\chi^2 = 4.088$ df=4 p 0.30-0.50
$\chi^2 = 10.316$ df=4 p<0.05	18 ile 21	$\chi^2 = 30.146$ df=4 p<0.01
$\chi^2 = 1.430$ df=4 p 0.80-0.90	21 ile 25-30	$\chi^2 = 1.756$ df=4 p 0.70-0.80

Aşağı sosyo-kültürel seviyeden olan deneklerde ise, bazı yaş grupları arasında çok az fark olmakla beraber:

- 15 yaşın 12 yaştan daha kararlı,
- 18 yaşın 15 yaştan daha kararsız,
- 21 yaşın 18 yaştan daha kararlı,
- 25-30 yaşın 21 yaştan daha kararsız,
- 31-40 yaşın 25-30 yaştan daha kararlı,
- 41-50 yaşın 31-40 yaştan daha kararsız,
- 51-60 yaşın 41-50 yaştan daha kararsız,
- 60'dan yukarı yaşın 51-60 yaştan daha kararlı olduğu görülmektedir

(Tablo 7). Ancak uygulanan "chi kare" testi sadece 18 ile 21 yaş arasındaki farkın anlamlı olduğunu göstermektedir. Arada yaş grupları atlanarak yapılan karşılaştırmada ise, 51-60 yaşın 31-40 yaştan daha kararsız olduğu görülmüştür. Böylece, 21'in 18'den daha kararlı olduğunu, 31-40'dan sonra 51-60'a kadar kararsızlığın arttığını söyleyebiliriz (Tablo 8).

Tanrı inancı

Tanrı inancı ile ilgili item sayısı 18'dir. Böylece, rasyonel Tanrı inancı azami puanı da 18'dir. Din inancının incelenmesinde olduğu gibi, burada da değişik derecelerdeki rasyonel ve irrasyonel inanç şekillerini belirtmek üzere puanlar 4 gruba ayrılmıştır:

- 1) 0-4 arası: Kuvvetle irrasyonel
- 2) 5-9 arası: Orta derecede irrasyonel
- 3) 10-14 arası: Orta derecede rasyonel
- 4) 15-18 arası: Kuvvetle rasyonel

Tablo 9'da denekler, erkek-kadın, yüksek ve aşağı sosyo-kültürel seviyede olmak üzere, her yaşta aldıkları puanlara göre gruplandırılmışlardır. Bu tabloda göze çarpan hususiyet, deneklerin büyük bir çoğunluğunun irrasyonel bir Tanrı inancına sahip olmaları, rasyonel temele dayandırılan Tanrı inancının, özellikle aşağı sosyo-kültürel grupta hemen hemen hiç bir denekte bulunmadığıdır.

İrrasyonel Tanrı inancının dört denek grubunda yaşlara göre nasıl bir dağılım gösterdiğini daha iyi görebilmek için grafik çizilmiştir. İrrasyonel inancı 0-9 arasında bulunan puanların temsil ettiğini kabul edecek olursak, cinsiyet farkının hemen hemen hiç bulunmadığını, sosyo-kültürel farkın bazı yaşlarda çok bariz olmakla beraber, bütün deneklerin büyük bir çoğunluğunun irrasyonel bir Tanrı inancına sahip olduğunu görüyoruz (Grafik 8). Erkek ve kadınları birleştirerek çizilen grafikte bu husus daha da belirli olmaktadır. Yaş grup-

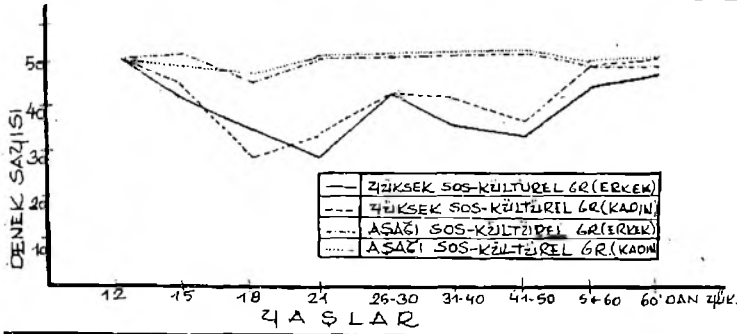
TABLO: 9

DEĞİŞİK YAŞ, CİNSİYET VE SOSYAL-KÜLTÜREL GRUPTAN
DENEKLERİN "RASYONEL TANRI İNANCI" PUAN DAĞILIMI

RASYONEL TANRI İNANCI PUANLARI		KUVVETLİ İRRASYONEL 0-4		ORTA DER. İRRASYONEL 5-9		ORTA DER. RASYONEL 10-14		KUVVETLİ RASYONEL 15-18	
YAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	E-	K-	E-	K-	E-	K-	E-	K-
12	YÜKSEK	36	39	14	11	—	—	—	—
	AŞAĞI	41	44	9	6	—	—	—	—
15	YÜKSEK	28	29	14	15	4	5	4	1
	AŞAĞI	37	40	13	9	—	1	—	—
18	YÜKSEK	8	11	27	18	10	14	5	7
	AŞAĞI	22	27	23	19	3	3	2	1
21	YÜKSEK	15	12	13	22	8	9	14	7
	AŞAĞI	22	34	28	16	—	—	—	—
25-30	YÜKSEK	21	18	21	24	4	4	4	4
	AŞAĞI	24	40	26	10	—	—	—	—
31-40	YÜKSEK	21	22	15	20	10	3	4	5
	AŞAĞI	36	36	14	14	—	—	—	—
41-50	YÜKSEK	16	16	17	21	11	7	6	6
	AŞAĞI	49	49	1	1	—	—	—	—
51-60	YÜKSEK	28	15	16	33	2	2	4	—
	AŞAĞI	31	29	17	22	1	1	1	—
60'DAN YUKARI	YÜKSEK	29	28	17	22	2	—	2	—
	AŞAĞI	30	50	19	—	1	—	—	—

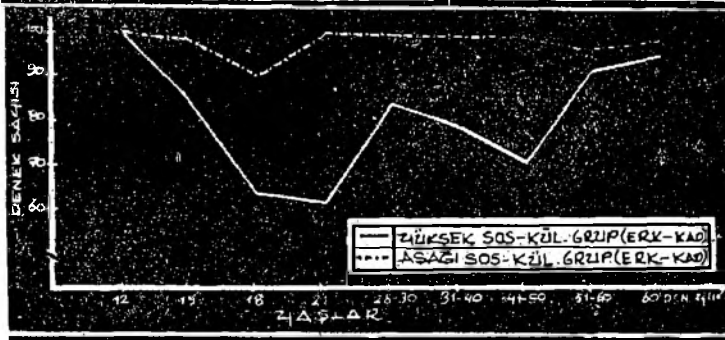
GRAFİK: 8

İRRASYONEL TANRI İNANCI GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI
(PUANLARI 0-9 OLANLAR)

GRAFİK: 9

İRRASYONEL TANRI İNANCI GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI
(PUANLARI 0-9 OLANLAR)

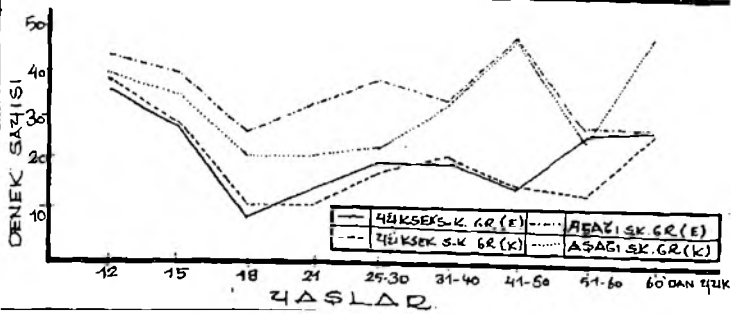
aki iniş çıkışlara rağmen, yüksek sosyo-kültürel gruptan olan d rısından çoğu bu tarz bir inanca sahip olduğu halde, her yaşta kültürel gruptaki deneklerin hemen hemen hepsi irrasyonel Tanrı ermektedir (Grafik 9).

rrasyonel inancı daha da uç noktada bulunan puanların (0-4 aras ğını kabul edersek, gene aynı durum görülmektedir. Bu bakım kültürel grup arasında bariz farklar göze çarpmakta, cinsiyet b

belirli bir fark pek görülmemektedir (Grafik 10). Kadın ve erkek olarak çizilen grafikte bütün yaşlarda aşağı sosyo-kültürel grupta yarısı irrasyonel bir Tanrı inancı göstermektedir (Grafik 11).

GRAFİK: 10

İRRASYONEL TANRI İNANCI GÖSTEREN DENEKLERİN YAŞLARA GÖRE DAĞILIM

Tablo 9'un incelenmesi, deneklerin çoğunluğunun irrasyonel bir inanca sahip olduklarını göstermekle beraber, her yaş grubunda kadın-erkek, yüksek ve aşağı sosyo-kültürel grup olarak deneklerin yığılması değişik olmaktadır. Cinsiyet ve sosyo-kültürel seviyenin Tanrı inancı bakımından gösterdikleri farklılaşmaların anlamlı olup olmadıklarını görmek için "chi kare" testi uygulanmıştır (Tablo 10). Bu tabloya göre, erkek-kadın farkının yüksek sosyo-kültürel seviyede 51-60 yaş grubunda (erkeklerde kuvvetli irrasyonel inanç daha belirli, kadınlarda irrasyonel inanç daha belirli), aşağı sosyo-kültürel seviyede ise 25-30 yaş grubunda (kadınlarda kuvvetli irrasyonel inanç şekli hâkim), ve 60'dan yukarı yaş grubunda (kadınlarda kuvvetli irrasyo-

TABLO:10

TANRI İNANCI BAKIMINDAN CİNSİYET VE SOSYO-KÜLTÜREL GRUPLAR ARASINDAKİ FARKLARIN KARŞILAŞTIRILMASI				
YAŞ	CİNSİYET FARKI		SOSYO-KÜLTÜREL FARK	
	YÜKSEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	AŞAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	ERKEKLERDE	KADINLARDA
12	$\chi^2=0.480$ df=3 P 0.90-0.95		$\chi^2=1.410$ df=3 P 0.70-0.80	$\chi^2=1.770$ df=3 P 0.50-0.70
15			$\chi^2=9.282$ df=3 P < 0.05	$\chi^2=6.918$ df=3 P 0.05-0.10
18	$\chi^2=3.270$ df=3 P 0.30-0.50	$\chi^2=1.222$ df=3 P 0.70-0.80	$\chi^2=11.904$ df=3 P < 0.01	$\chi^2=18.380$ df=3 P < 0.01
21	$\chi^2=5.070$ df=3 P 0.10-0.20	$\chi^2=5.842$ df=3 P 0.10-0.20	$\chi^2=11.906$ df=3 P < 0.01	$\chi^2=27.466$ df=3 P < 0.01
25-30		$\chi^2=11.110$ df=3 P < 0.02	$\chi^2=8.730$ df=3 P < 0.05	$\chi^2=14.598$ df=3 P < 0.01
31-40	$\chi^2=4.612$ df=3 P 0.20-0.30		$\chi^2=17.980$ df=3 P < 0.01	$\chi^2=12.436$ df=3 P < 0.01
41-50			$\chi^2=42.436$ df=3 P < 0.01	$\chi^2=42.932$ df=3 P < 0.01
51-60	$\chi^2=13.828$ df=3 P < 0.01	$\chi^2=1.914$ df=3 P 0.50-0.70	$\chi^2=2.308$ df=3 P 0.50-0.70	$\chi^2=5.960$ df=3 P 0.10-0.20
60'dan yukarı		$\chi^2=25.000$ df=3 P < 0.01	$\chi^2=2.458$ df=3 P 0.80-0.90	$\chi^2=28.204$ df=3 P < 0.01

İKİ SOSYO-KÜLTÜREL SEVİYEDEKİ DENEKLERİN
"RASYONEL TANRI İNANCI" PİYANLARI DAĞILIMI

"RASYONEL TANRI İNANCI" PİYANLARI		KUVVETLİ İRASYONEL	ORTA DERECEDE İRASYONEL	ORTA DERECEDE RASYONEL	KUVVETLİ RASYONEL
YAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	0-4	5-9	10-14	15-18
12	YÜKSEK	75	25	—	—
	AŞAĞI	85	15	—	—
15	YÜKSEK	57	29	9	5
	AŞAĞI	77	22	1	—
18	YÜKSEK	19	45	24	12
	AŞAĞI	49	42	6	3
21	YÜKSEK	27	35	17	21
	AŞAĞI	56	44	—	—
25-30	YÜKSEK	39	45	8	8
	AŞAĞI	64	36	—	—
31-40	YÜKSEK	43	35	13	9
	AŞAĞI	72	28	—	—
41-50	YÜKSEK	32	38	18	12
	AŞAĞI	98	2	—	—

nel inanç şekli hâkim) anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre Tanrı inancı bakımından cinsiyet farkı pek söz konusu olamaz. Durumu grafiklerde de görmek mümkündür.

Sosyo-kültürel seviye farkı ise, gerek erkeklerde gerek kadınlarda anlamlı farklılaşmalar göstermektedir. Erkeklerde bütün yaş gruplarında aşağı sosyo-kültürel gruptakilerin daha irrasyonel bir inanca sahip olmaları şeklinde görülen temayül (Tablo 9), istatistik işlem sonucu da teyid edilmiştir. Bu bakımdan olan farklılaşmaların 12, 51-60, ve 60'dan yukarı yaş grupları hariç, bütün diğerlerinde anlamlı olduğu görülmüştür (Tablo 10). Kadınlarda da, gene aşağı sosyo-kültürel gruptan olanların daha çoğunun irrasyonel Tanrı inancına sahip olma temayülü 12, 15 ve 51-60 yaş grupları hariç, diğerlerinde anlamlı farklılaşmalar şeklinde kendisini göstermiştir (Tablo 10).

Grafik 10 ve 11'in incelenmesi kuvvetli irrasyonel inanç şeklinin, cinsiyet bakımından pek fazla bir farklılaşma göstermediğini, sosyo-kültürel faktörün ise daha belirli bir farklılaşma meydana getirdiğini göstermektedir. Nitekim Tablo 10 bu hali teyid etmektedir. Bunun dışında iki-sosyo-kültürel grubun yaşlar boyunca gösterdiği şemanın birbirine hemen hemen paralel olduğu görülmektedir. Tanrı inancının gelişme şeması da — din inancında olduğu gibi — bütün denek gruplarında aynı denek kadar birbirine yakındır.

Tanrı inancı bakımından erkek ve kadınlarda bütün yaşlarda, derece farkı yok addedilebileceğinden, denekler sosyo-kültürel seviyeye göre ayrılarak bir tablo hazırlanmıştır (Tablo 11). Gerek bütün inanç şekillerini gösteren bu tablonun gerekse sadece kuvvetli irrasyonel inanç şekline ait grafiğin (Grafik 11) incelenmesi, Tanrı inancının gelişme şemasının şöyle bir sıra takip ettiğini göstermektedir:

Yüksek sosyo-kültürel seviyede:

- 15 yaş 12 yaştan daha rasyonel,
- 18 yaş 15 yaştan daha rasyonel,
- 21 yaş 18 yaştan daha irrasyonel,
- 25-30 yaş 21 yaştan daha irrasyonel,
- 31-40 yaş 25-30 yaştan daha irrasyonel,
- 41-50 yaş 31-40 yaştan daha rasyonel,
- 51-60 yaş 41-50 yaştan daha irrasyonel,
- 60'dan yukarı yaş 51-60 yaştan daha irrasyonel.

Aşağı sosyo-kültürel seviyede:

- 15 yaş 12 yaştan daha rasyonel,
- 18 yaş 15 yaştan daha rasyonel,
- 21 yaş 18 yaştan daha irrasyonel,

TABLO: 42

TANRI İNANCI BAKIMINDAN YAŞ GRUPLARI ARASINDAKİ FARKLARIN KARŞILAŞTIRILMASI		
YÜKSEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	KARŞILAŞTIRILAN YAŞLAR	AŞAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA
$\chi^2=16.752$	12 ile 15	$\chi^2=2.718$
df=3		df=3
p<0.01		p 0.30-0.50

25-30yaş 21 yaştan daha irrasyonel,
31-40 yaş 25-30 yaştan daha irrasyonel,
41-50 yaş 31-40 yaştan daha irrasyonel,
51-60 yaş arası 41-50 yaştan daha rasyonel,
60'dan yukarı yaş 51-60 yaştan daha irrasyonel bir inanç beslemektedir.

Yaş grupları arasındaki farkların anlamlı olup olmadıklarını görmek için "chi kare" testi uygulanmış, sonuçlar Tablo 12'de gösterilmiştir. Bu tabloya göre yüksek sosyo-kültürel seviyede 18 ile 21, 25-30 ile 31-40, 31-40 ile 41-50, ve 51-60 ile 60'dan yukarı yaş grupları arasındaki farklar hariç, diğerlerinin anlamlı olduğu, aşağı sosyo-kültürel seviyede de 12 ile 15, 21 ile 25-30, ve 25-30 ile 31-40 yaş grupları dışında diğer gruplar arasındaki farkların anlamlı olduğu görülmüştür. Arada yaş grupları atlanarak yapılan karşılaştırmalar da anlamlı sonuçlar vermiştir. Şu halde, iki sosyo-kültürel seviyeden olan deneklerde Tanrı inancının gelişme seyrinde farklılaşma, ikinci defa rasyonel inanca dönüş yaşında olmaktadır. Yüksek sosyo-kültürel seviyede bu 41-50 yaş grubuna, aşağı sosyo-kültürel seviyede de 51-60 yaş grubuna rastlanmaktadır. Böylece Tanrı inancının gelişme şeması şöyle bir sıra takip etmektedir: 18 yaşına kadar rasyonelleşme temayülü fazlalaşmakta, sonra irrasyonel inanç artan yaşla beraber çoğalmakta, yüksek sosyo-kültürel grupta 41-50, aşağı sosyo-kültürel grupta ise 51-60 yaşında tekrar rasyonel inanç tarzında bir yükselme görüldükten sonra, yeniden irrasyonel inanca dönülmektedir.

Tanrı inancında kararsızlık

Tanrı inancına ait item'lere "fikrim yok" şeklinde cevap verildiğinde, kararsızlık ölçüsü olarak birer puan verilmiştir. Tanrı inancında azamî kararsızlık puanı 18'dir. Tam bir kararlılık halinden çeşitli kararsızlık derecelerini göstermek üzere puanlar 5 gruba ayrılmıştır:

- 1) 0 puan: İnançlarda kararlılık
- 2) 1-4 arası: Zayıf bir kararsızlık
- 3) 5-9 arası: Orta derecede kararsızlık
- 4) 10-14 arası: Şiddetli kararsızlık
- 5) 15-18 arası: Çok şiddetli kararsızlık

Tablo 13'de denekler aldıkları kararsızlık puanlarına göre gruplandırılmışlardır. Bu tabloya göre en fazla yığılmanın kararlılık ile zayıf kararsızlık sütunlarında olduğunu görüyoruz. Daha sonra yığılma bakımından orta derecede kararsızlık, şiddetli ve çok şiddetli kararsızlık sütunları gelmektedir. Tanrı inancında rasyonel veya irrasyonel olsun, tam bir kararlılık hali ile çeşitli derecelerde kararsızlık hallerinin dört denek grubunda yaşlara göre dağılımını Grafik 12, 14, ve 15'de de görmek mümkündür. Bu grafiklerin in-

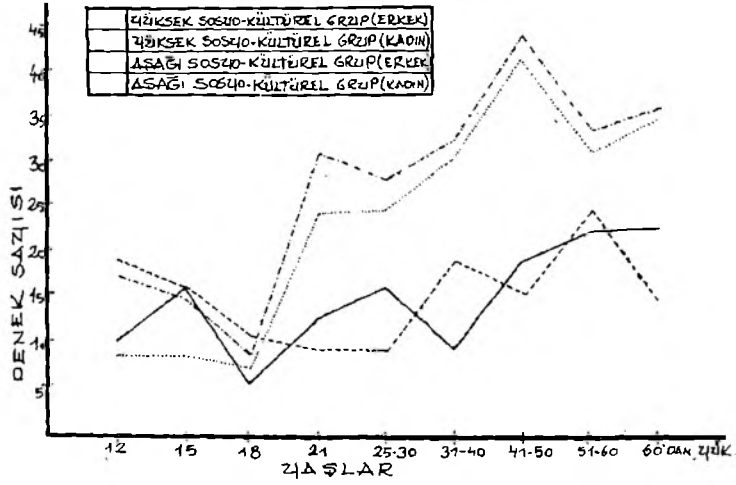
TABLO:13

DENEKLERİN TANRI İNANCINDA "KARARSIZLIK,"
PUANLARINA GÖRE DAĞILIM

TANRI İNANCINDA "KARARSIZLIK," PUAN		KARARSIZLIK "0,"		ZAYIF KARARSIZL 1-4		ORTA DE. KARARSIZ 5-9		ŞİDDETLİ KARARSIZL 10-14		ÇOK. Şİ.D. KARARSIZL 15-18	
YAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
12	YÜKSEK	10	19	33	31	7	—	—	—	—	—
	AŞAĞI	17	8	22	30	11	12	—	—	—	—
15	YÜKSEK	16	16	25	14	9	15	—	5	—	—
	AŞAĞI	15	8	25	32	8	10	2	—	—	—
18	YÜKSEK	5	11	28	26	14	11	3	2	—	—
	AŞAĞI	8	7	28	28	11	15	3	—	—	—
21	YÜKSEK	13	9	27	19	8	18	2	4	—	—
	AŞAĞI	31	24	17	22	2	4	—	—	—	—
25-30	YÜKSEK	16	9	22	27	10	13	2	1	—	—
	AŞAĞI	28	25	21	23	1	2	—	—	—	—
31-40	YÜKSEK	9	19	31	24	8	4	1	2	1	1
	AŞAĞI	32	30	18	18	—	2	—	—	—	—
41-50	YÜKSEK	19	16	27	16	4	16	—	2	—	—
	AŞAĞI	44	42	6	7	—	1	—	—	—	—
	YÜKSEK	23	25	22	22	4	3	—	—	1	—

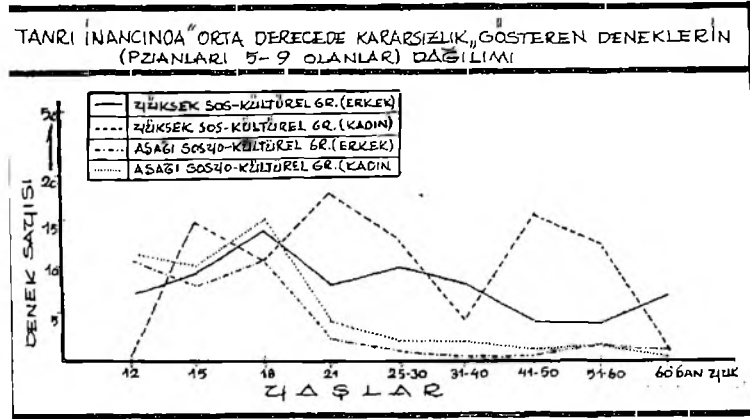
GRAFİK:12

TANRI İNANCINDA KARARLILIK GÖSTEREN DENEKLERİN DAĞILIM
— (O) PUANI OLANLAR —

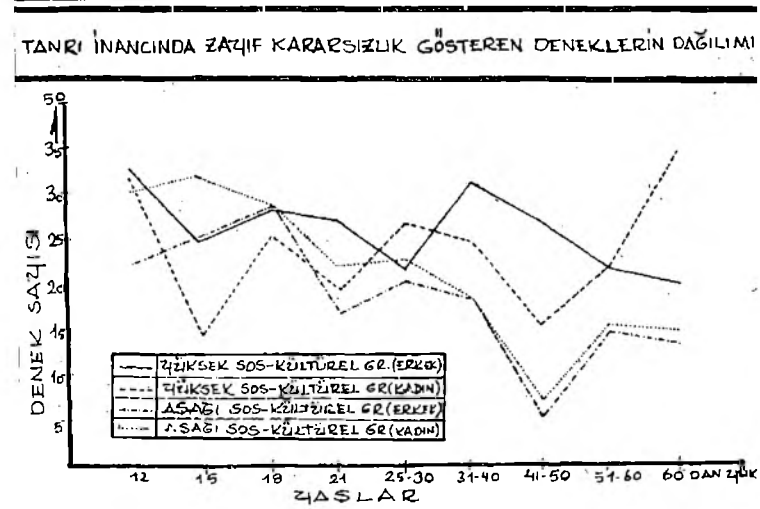

mesi cinsiyet farkının Tanrı inancında kararsızlık bakımından ge-
k etken bir faktör olmadığını göstermektedir. Özellikle aşağı sos-
gruptan olan kadın ve erkeklerde bu bakımdan bir fark olmadığı
elirlidir. Yüksek sosyo-kültürel gruptan olan kadın ve erkeklerde
rda bir ayrılma göze çarpmaktadır (Grafik 12, 14 ve 15). Sosyo-ki-
e farkı ise daha belirlidir. Kararlılık bakımından 18 yaşından son-

GRAFİK: 13

GRAFİK: 14

sosyo-kültürel grup arasında çok fark vardır (Gafik 12 ve 13). Zayıf kararsızlık halinde 25-30 yaşlarından sonra, orta derecede kararsızlık halinde ise 18 yaşından sonra, aşağı sosyo-kültürel gruptan olanlarda bu çeşit kararsızlığın gittikçe azaldığı, özellikle orta derecede kararsızlığın hemen hemen hiç kalmadığı görülmektedir (Grafik 14 ve 15).

Tanrı inancında kararlı olma, veya çeşitli derecelerde kararsızlığa göre olan dağılım farklarının anlamlı olup olmadıklarını görmek için "chi kare" testi uygulanmıştır (Tablo 14). Bu tabloya göre yüksek sosyo-kültürel grupta sadece üç yaş grubunda anlamlı kadın-erkek farklılaşmaları söz konusudur. 12 yaşında kızlar daha kararlı, 41-50 yaşlarında ve 60'dan yukarı yaşlarda ise erkekler daha kararlıdır. Aşağı sosyo-kültürel grupta ise farklılaşma bazı yaş gruplarında yok denecek kadar az olduğundan anlamlılıkları aranmamıştır. Diğer yaş gruplarında ise farkın anlamlı olmadığı görülmüştür.

Sosyo-kültürel seviye farkına gelince, Grafik 12, 13 ve 15'e göre aşağı sosyo-kültürel gruptan olanlarda kararlılık hali daha fazla, kararsızlık halleri ise yaşla beraber azalmaktadır. Chi kare testi sonuçları da bu temayülü doğrulamıştır. Erkeklerde anlamlı çıkan farklılara göre aşağı sosyo-kültürel seviyeden olanlar 21, 25-30, 31-40, 41-50 ve 60'dan yukarı yaşlarda, inançlarında daha kararlıdır. Kadınlarda ise 12 yaş grubunda yüksek sosyo-kültürel seviyeden olanlar daha kararlı olmalarına, 15 yaşında aşağı sosyo-kültürel seviyeden olanların daha çok zayıf bir kararsızlık göstermelerine karşılık, diğer grup çeşitli kararsızlık kategorilerine dağılmakta, 21, 25-30 ve 41-50 yaş gruplarında da aşağı sosyo-kültürel seviyeden olanlar daha kararlı olmaktadır (Tablo 14). Böylece, Tanrı inancında kararsızlık bakımından cinsiyet farkı yok adedebileceğinden denekler sosyo-kültürel seviye ayrı tutularak yaş gruplarına göre olan dağılımı gösteren bir tablo hazırlanarak, yaş grupları arasındaki farkların anlamlılığı aranmıştır (Tablo 15 ve 16). Tablo 15'in incelenmesi yüksek sosyo-kültürel seviyeden olan deneklerde genellikle:

- 15 yaşın 12 yaştan daha kararsız,
- 18 yaşın 15 yaştan daha kararsız,
- 21 yaşın 18 yaştan daha kararlı,
- 25-30 yaşın 21 yaştan daha kararlı,
- 31-40 yaşın 25-30 yaştan daha kararsız,
- 41-50 yaşın 31-30 yaştan daha kararlı,
- 51-60 yaşın 41-50 yaştan daha kararlı,

60'dan yukarı yaşın 51-60 yaştan daha kararsız olduğunu göstermektedir. Yani, 12 ile 18 yaş grupları arasında kararsızlık fazlaşmakta, 18 ile 25-30 arasında azalmakta, 25-30 ile 31-40 arasında fazlaşmakta, 31-40 ile 51-60 arasında tekrar azalarak, 60'dan yukarı yaşlarda yeniden fazlaşmaktadır.

TABLO:14

TANRI İNANCINDA KARARSIZLIK BAKIMINDAN CİNSİYET VE SOSYO-KÜLTÜREL GRUPLAR ARASINDAKİ FARKLARIN KARŞILAŞTIRILMASI				
YAŞ	CİNSİYET FARKI		SOSYO-KÜLTÜREL FARK	
	YÜKSEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	AŞAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	ERKEKLERDE	KADINLARDA
12.	$\chi^2=9.844$	$\chi^2=4.514$	$\chi^2=4.904$	$\chi^2=16.496$
	df=4	df=4	df=4	df=4
	P<0.05	P 0.30-0.50	P 0.20-0.30	P<0.01
15	$\chi^2=9.602$	$\chi^2=3.210$	$\chi^2=2.094$	$\chi^2=15.708$
	df=4	df=4	df=4	df=4
	P 0.05-0.10	P 0.50-0.70	P 0.70-0.80	P<0.01
18	$\chi^2=2.884$	$\chi^2=3.680$		$\chi^2=3.576$
	df=4	df=4		df=4
	P 0.50-0.70	P 0.30-0.50		P 0.30-0.50
21	$\chi^2=6.628$	$\chi^2=2.096$	$\chi^2=15.234$	$\chi^2=19.944$
	df=4	df=4	df=4	df=4
	P 0.10-0.20	P 0.70-0.80	P<0.01	P<0.01
25-30	$\chi^2=3.192$		$\chi^2=12.636$	$\chi^2=16.900$
	df=4		df=4	df=4
	P 0.50-0.70		P<0.02	P<0.01
31-40	$\chi^2=6.124$		$\chi^2=26.350$	$\chi^2=6.990$
	df=4		df=4	df=4
	P 0.10-0.20		P<0.01	P 0.10-0.20
41-50	$\chi^2=12.270$		$\chi^2=27.282$	$\chi^2=30.408$
	df=4		df=4	df=4
	P<0.02		P<0.01	P<0.01
51-60	$\chi^2=1.224$		$\chi^2=4.774$	$\chi^2=2.006$
	df=4		df=4	df=4
	P 0.80-0.90		P 0.30-0.50	P 0.70-0.80
60'DAN YÜKARISI	$\chi^2=9.812$		$\chi^2=10.472$	$\chi^2=9.086$
	df=4		df=4	df=4
	P<0.05		P<0.05	P 0.05-0.10

Yaşlara göre genel temayül böyle olmakla beraber 12 ile 15, 41-50 ile 51-60 yaş grupları arasındaki farklılaşmalar anlamlıdır . Bu genel temayüle göre arada yaş grupları atlanarak yapılan karşılaştırmada ise 12 ile 18, ve 31-40 ile 51-60 yaş grupları arasındaki farklar anlamlıdır. Yani, 12 ile 18 yaşa kadar kararsızlık fazlalaşmakta, 31-40 ile 51-60 yaşlar arasında ise kararsızlık azalmaktadır. 18 ile 25-30 yaşları arasında görülen kararsızlığın azalma hali güvenilir bir değişme değildir (Tablo 16).

Aşğı sosyo-kültürel grupta kararsızlık durumunun yaşlara göre olan şemasına gelince, Tablo 15'e göre:

İKİ SOSYO-KÜLTÜREL SEVİYEDEN OLAN DENEKLERİN
TANRI İNANCINDA "KARARSIZLIK" PUANLARI DAĞILIMI

TANRI İNANCINDA "KARARSIZLIK" PUANLARI		KARARLILIK	ZAYIF KARARSIZLIK	ORTA DERECE KARARSIZLIK	ŞİDETLİ DERECEDE KARARSIZLIK	ÇOK ŞİDETLİ DERECEDE KARARSIZLIK
ZYAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	0	1-4	5-9	10-14	15-18
12	ZYIKSEK	29	64	7	—	—
	AŞAĞI	25	52	23	6	—
15	ZYIKSEK	32	39	24	5	—
	AŞAĞI	23	57	18	2	—
18	ZYIKSEK	16	54	25	5	—
	AŞAĞI	15	56	26	3	—
21	ZYIKSEK	22	46	26	6	—
	AŞAĞI	55	39	6	—	—

TABLO: 16

TANRI İNANCINDA KARARSIZLIK BAKIMINDAN YAŞ GRUPLARI ARASINDAKİ FARKLARIN KARŞ.

YÜKSEK SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA	KARŞILAŞTIRMA YAPILAN YAŞLAR	AŞAĞI SOSYO-KÜLTÜREL GRUPTA
$\chi^2 = 20.534$ df=4 p<0.01	12 ile 15	$\chi^2 = 2.926$ df=4 p 0.50-0.70
$\chi^2 = 7.772$ df=4 p 0.10-0.20	15 ile 18	$\chi^2 = 3.346$ df=4 p 0.50-0.70
$\chi^2 = 1.694$ df=4 p 0.70-0.80	18 ile 21	$\chi^2 = 40.628$ df=4 p<0.01
$\chi^2 = 1.466$ df=4 p 0.80-0.90	21 ile 25-30	$\chi^2 = 1.336$ df=4 p 0.80-0.90

15 yaş 12 yaştan daha kararsız,
18 yaş 15 yaştan daha kararsız,
21 yaş 18 yaştan dahah kararlı,
25-30 yaş 21 yaştan daha kararlı, .
31-40 yaş 25-30 yaştan daha kararlı,
41-50 yaş 31-40 yaştan daha kararlı,
51-60 yaş 41-50 yaştan daha kararsız,

60'dan yukarı yaş 51-60 yaştan daha kararlıdır. Yâni, kararsızlık 12 ile 18 arasında fazlalaşmakta, 18 ile 41-50 arası azalmakta, 41-50 ile 51-60 arası tekrar fazlalaşarak, 60'dan yukarı yaşlarda yeniden azalmaktadır. Yapılan istatistik işlem 18 ile 21, 31-40 ile 41-50 ve 41-50 ile 51-60 yaş grupları arasındaki farkın anlamlı olduğunu göstermiştir. Genel temayül göz önünde tutularak, arada yaş grupları atlanarak yapılan karşılaştırmalarda da 21 ile 41-50 ve 25-30 ile 41-50 yaş grupları arasındaki farkın anlamlı olduğu görülmüştür (Tablo 16). Bu durumda, 12 ile 18 yaşları arasında kararsızlığın fazlalaştığını, temayül o yönde olmakla beraber kesinlikle söyleyemeyiz. Fakat 18'den sonra kararlı olma halinin 41-50 yaşlarına kadar arttığını, 41-50 ile 51-60 arasında ise tekrar kararsızlığın fazlalaştığını söyleyebiliriz.

Son olarak bir de rasyonel temele dayandırılma bakımından din inancı ile Tanrı inancı karşılaştırılmıştır. Bunun için, yüksek ve aşağı sosyo-kültürel gruptan olmak üzere, deneklerin her yaşta din ve Tanrı inancında hangi inanç kategorilerine girdikleri tespit edilmiştir (Tablo 17). Tabloda bir, iki yaş grubu hariç, genellikle bütün yaşlarda irrasyonel Tanrı inancının irrasyonel din inancından daha yaygın olduğu görülmektedir. Bu karşılaştırmaların anlamlılığı "chi kare" ile aranarak sonuçlar Tablo 18'de gösterilmiştir. Genel olarak temayül her iki sosyo-kültürel grupta da irrasyonel Tanrı inancının, irrasyonel din inancından daha yaygın olduğu şeklinde görünmesine rağmen, anlamlı farklılaşmaların yüksek sosyo-kültürel grupta 12 ve 15, aşağı sosyo-kültürel grupta da 12, 18, 25-30 ve 51-60 yaşlarında olduğu görülmektedir (Tablo 18).

TABLO:17

DENEKLERİN ÇEŞİTLİ DİN VE TANRI İNANCI
KATEGORİLERİNE GÖRE DAĞILIMI

YAŞ	SOSYO KÜLTÜREL SEVİYE	KÜLVETLE İRRASYONEL		ORTA DERECEDE İRRASYONEL		ORTA DERECEDE RASYONEL		KÜLVETLE RASYONEL	
		DİN İNANCI	TANRI İNANCI	DİN İNANCI	TANRI İNANCI	DİN İNANCI	TANRI İNANCI	DİN İNANCI	TANRI İNANCI
12	YÜKSEK	36	75	59	25	5	—	—	—
	AŞAĞI	61	85	39	15	—	—	—	—
15	YÜKSEK	35	57	48	29	13	9	4	5
	AŞAĞI	63	77	35	22	2	1	—	—
18	YÜKSEK	14	19	41	45	29	24	16	12
	AŞAĞI	29	49	60	42	7	6	4	3
21	YÜKSEK	17	29	38	35	24	17	21	21
	AŞAĞI	55	56	44	44	1	—	—	—
25-30	YÜKSEK	23	39	54	45	16	8	7	8
	AŞAĞI	76	64	20	36	4	—	—	—
31-40	YÜKSEK	40	43	37	35	14	13	9	9
	AŞAĞI	80	72	19	28	1	—	—	—
41-50	YÜKSEK	17	32	50	38	23	18	10	12
	AŞAĞI	100	98	—	2	—	—	—	—
51-60	YÜKSEK	33	43	62	49	1	4	4	4
	AŞAĞI	76	58	22	39	2	2	—	1
60'DAN YÜKÜKARİ	YÜKSEK	43	57	51	39	4	2	2	2
	AŞAĞI	81	80	18	19	1	1	—	—

ZİAŞ	ZÜKŞEK SOS-KÜLTÜREL GRUPTA	AŞAĞI SOS-KÜLTÜREL GRUPTA
	$\chi^2 = 32.456$	$\chi^2 = 14.610$
12	df=3	df=3
	$P < 0.01$	$P < 0.01$

TARTIŞMA ve GENEL SONUÇ

Dinî uyanma dine karşı duyulan ilginin çoğalması olduğuna göre, adolesans devresi bu bakımdan da gençler için hakikaten bir problem meydana getiren bir devredir. Çünkü, bir yandan gerçek mânâda dinî yaşantı duyulmaya başlanmakta, bir yandan da o zamana kadar kabul edilmiş olan dinî inançlar ilk defa olarak tenkidi bir şekilde ele alınmağa zorlanmaktadır. Yâni, gençler bir yandan dine yaklaşmakta, bir yandan da dinden uzaklaşmaktadır.

{Dinî uyanmanın bizim kültürümüzde 12 yaşından sonra başladığını söyleyebiliriz. Çünkü, Sonuçlar bölümünde gördüğümüz gibi gerek din, gerekse Tanrı inancında rasyonelleşme temayülü, yâni geleneksel inançları benimsememe temayülü ile kararsızlık veya şüphe halinin artması 12 yaşından itibaren başlayarak 18, 21 yaşlarına kadar fazlalaşmaktadır. Şu halde, beklenildiği gibi, deneklerimizde adolesans çağının başlarından itibaren, yerleşmiş inançları tekrar gözden geçirerek bir kısmını reddetmek, bir kısmını ise şüpheyile karşılamak durumu söz konusu olmaktadır.}

Adolesans çağında inançlarda rasyonelleşme temayülünün güvenilir bir şekilde artmasına rağmen, o yaşlardaki deneklerin büyük bir çoğunluğu —özellikle aşağı sosyo-kültürel gruptan olanlar— irasyonel bir inanç şekline sahiptir. Yâni rasyonel inancın yaşlar boyunca artış oranı anlamlıdır, yoksa hiçbir denek grubunda, rasyonel inancın en fazla görüldüğü yaşlarda bile, rasyonel inanç gösteren denekler toplam sayının yarısını aşamamaktadır. Bu durumu özellikle Tablo 3 ve 11'de açıkça görmek mümkündür. Din inancında rasyonel inanç sütunlarında en fazla yığılma %45, Tanrı inancında ise %38 nisbetinde olmaktadır (din inancında 18 ve 21 yaşlarda yüksek sosyo-kültürel grupta 45'er kişi rasyonel inanç göstermişler, Tanrı inancında da 21 yaşında yüksek sosyo-kültürel grupta 38 kişi rasyonel inanç göstermiştir "Tablo 3 ve 11"). Böylece, adolesans devresinde inançlarda rasyonelleşme temayülü güvenilir bir artış göstermekteyse de, bu ve bundan sonraki devrelerde, deneklerin her zaman yarısından çoğu irrasyonel bir inanç göstermektedir. Dolayısıyla adolesans çağı dahil hiçbir yaş grubu için, din ve Tanrı inançlarının tam mânâsıyla sarılması söz konusu olamaz.

Problem kısmında ileri sürülen, dinî inançların ontogenetik gelişmesinde, bir çatışma ve revizyon safhası olan adolesans çağından sonra, artan yaşla

beraber yeniden irrasyonel inanç tarzına dönüleceği hipotezi de doğrulanmış olmaktadır. Genellikle, 18, 21 yaşlarından itibaren bütün denek gruplarında irrasyonel inanç şeklinin fazlaştığı görülmektedir. Ancak yüksek sosyo-kültürel grupta 41 - 50, aşağı sosyo-kültürel grupta 51 - 60 yaş gruplarında rasyonel din ve Tanrı inançlarında güvenilir bir artış görülmekte, kararsızlık veya şüphe halinde de aşağı sosyo-kültürel grupta din inancında 31 - 40 ile 51 - 60, Tanrı inancında da 41 - 50 ile 51 - 60 yaşları arasında kararsızlığın anlamlı bir şekilde arttığı müşahade edilmektedir. Bu durumu Grafik 4 ve 11'de açıkça görmek mümkündür. Yâni, genellikle 40 yaşlarından sonra, insan hayatının orta yaşı diyeceğimiz bir çağda dinî inanç şemasında adolesans çağındakine benzer bir gelişme görülmekte, o derecede fazla olmasa bile rasyonel inanç şeklinde bir artış müşahade edilmektedir.

{Orta yaş (40 - 60 arası) insan hayatında kritik bir dönüm noktasıdır. Fert hiç bir bakımdan artık eskisi gibi olmadığını anlamağa başlar. Bu çağda fiziki ve ruhi değişiklikler meydana gelmektedir. Canlılığın, enerjinin, yorgunluğa mukavemetin çökmeğe başlaması, görme ve işitme bozuklukları gibi duysal kapasitelerde, harekî kabiliyetlerde azalma, cinsel arzusun sönmesi, hatta ilerde tehlikeli olabilecek birçok hastalıkların yavaş yavaş ortaya çıkması orta yaşın fizikî özelliklerindendir. Bunların yanında fert kendi kendisine hayatta yaptığı işlerden hesap verme durumuna düşer, gençliğin idealist, erişilmesi güç isteklerine ilk yetişkinlik yıllarında ne derecede ulaşabildiğini, hayattan bekledikleriyle elde ettikleri arasında ne derecede bir fark olduğunu araştırır. Çoğu zaman bu kendi kendisiyle yaptığı hesaplaşma tatminkâr bir şekilde sonuçlanmaz. İlk yetişkinlik devresi boyunca kendi hakkında geliştirdiği kavramı, çevresindeki diğer insanlarla olan ilişkisindeki rollerini değiştirmesi gerektiğini idrak eder. Uzun bir süre benimsenen kavram ve rollerin değişmesi ise çok zordur. Orta yaşa intibak, meydana gelen değişikliklere hazır olmama, fizikî rahatsızlıklar, öğrenme güçlüğü, ve en önemlisi motivasyon eksikliği gibi sebeplerle daha da güçleşmektedir. Çünkü, gençlik ve ilk yetişkinlik yıllarında olduğu gibi, ferdin artık hayattan beklediği, onu çalışıp çabalamaya itecek bir motivasyonu yoktur, veya azalmıştır. Çünkü her geçen gün ferdi ihtiyarlığa ve kaçınılmaz son'a götürmektedir. Böylece insan hayatında orta-yaş endişe, huzursuzluk, ve emosyonel çatışmalar meydana getiren bir devre olmaktadır. İşte, dinî inançlarda rasyonelleşme temayülü böyle bir açıdan ele alınacak olursa bir mânâ kazanabilir. Bu çağlarda rasyonel inanç şeklinin artması bütün bu endişe, huzursuzluk ve emosyonel çatışmalar içersinde ferdin yıllardan beri benimsemiş olduğu dinî inanç ve tutumlarının kendisini mutlu kılmada bir rolü olmadığını, benimsemiş olduğu dinî inançlarıyla hayatta geçirdiği yaşantıları arasında tutarsızlık olabildiğini, ve yaklaşmakta olan son'u idrak ettiği için, belki de, korkunun verdiği bir tepki ile alışlagelmiş dinî inançları reddetme gibi bir temayül geliştirdiği şeklinde yorumlanabilir.

Cinsiyet faktörünün inançlarda bir farklılaşma meydana getirip getirmediği konusuna gelince, Problem kısmında belirtildiği üzere, yapılan incelemeler erkeklerin daha şüpheli, daha isyankâr olduklarını göstermesine rağmen, araştırmamızda da fark olduğu zaman genellikle erkeklerin daha rasyonel inanca sahip oldukları yönünde bir temayül olmasına rağmen, istatistik işlemler bu temayülü bütün erkek grubuna teşmil edecek şekilde anlamlı neticeler vermemiştir. Bunun için erkeklerin daha rasyonel bir inanç şekline sahip olduklarını kesinlikle söyleyemeyiz. Şu halde dinî inançların gelişmesinde cinsiyet faktörü önemli bir rol oynamamaktadır. Yapılan diğer araştırmalarda kızların bu tutumları, onların daha uysal, otoriteye daha fazla tâbi olmaları şeklinde yorumlanmıştır (Hurlock, 1955). Böyle bir yorumda hakikat payının ne derecede olduğu şüphesiz ki bilinemez. Fark, şayet varsa, cinsiyet faktörüyle olduğu kadar şahsiyet faktörüyle de ilgili olmalıdır.

Sonuçlarda, genellikle yüksek sosyo-kültürel gruptan olanların daha rasyonel bir din inancına sahip oldukları, aşağı sosyo-kültürel gruptan olanların ise irrasyonel bir inanç besledikleri, aynı şekilde genellikle kararsızlık veya şüphe halinin yüksek sosyo-kültürel grupta daha fazla olduğu, kararlılık halinin ise genellikle aşağı sosyo-kültürel grupta daha fazla olduğu, ve bu farklılaşmaların çoğunlukla anlamlı olduğu görülmüştür. Bu ise sonuncu hipotezi doğrulamaktadır. Buna benzer sonuçlar başka araştırmalarda da görülmüştür. Meselâ, Mac Lean (1930) araştırmasında tahsil ve ekonomik seviye ile belirli dinî inançların kabulü arasında menfi bir korelasyon bulmuş, Beers (1937) ve Leevy (1940) köylerde ve küçük şehirde oturanlarda kiliseye devamın daha yüksek nisbette olduğunu görmüşlerdir. Cressman (1937) genç kızlarda kiliseye devamın yüksek sosyo-ekonomik seviyeden olanlarda en az, aşağı sosyo-ekonomik seviyeden olanlarda ise en fazla olduğunu söylemiştir. Bunun aksini gösteren araştırmalar da vardır. Meselâ, Lantz (1949), kiliseye devamın köylerde oturanlarda şehirdekilerdeki kadar yüksek olduğunu, Bell (1938) kiliseye üye olmanın köyde ve küçük şehirlerde en az nisbette olduğunu, Hollingshead (1949) aşağı sosyo-ekonomik seviyede olan ailelerde kiliseye bağlılığın azaldığını, Beekman (1947) gençlerde kiliseye en az devam eden grubun aşağı sosyo-ekonomik grup olduğunu söylemişlerdir. Sözü geçen bu araştırmaların bir tanesi hariç, hepsi kiliseye devam bakımından yapılmış incelemelerdir. Bu bakımdan bu çalışma ile doğrudan doğruya karşılaştırılamazlar. Dinî inancı sarsılmış bir kimsenin kiliseye gitmeyeceği ileri sürüle bile, bunun aksi düşüncüyü de müdafaa etmek mümkündür. Meselâ, ailenin baskısı, veya küçük topluluklarda yaygın olan âdetlerin yerine getirilmesi gibi sebeplerle bazı kimselerin inanmadıkları halde kiliseye gittikleri söylenebilir. Aynı şekilde inancı tam olduğu halde uzaklık, yaşlılık, hastalık gibi sebeplerle de kiliseye gidilmiyebilir. Bunun dışında, sadece teferruata ait husularda inanç sarsılması olduğu için gene kiliseye devamsızlık söz konusu olabilir. Nitekim devamsızlık sebepleri araştırıldığında kilisede ilgi çekici merasimlerin olma-

yışı, çocukken devam etmeye zorlanmış olmak, kilisenin dans, kâğıt oyunu gibi eğlence şekillerine olan tutumu, cumartesi ve pazar günleri daha cazip gelen sosyal faaliyetlerin bulunuşu gibi hususlar ileri sürülmüştür} (Moreton, 1944; Hollingshead, 1949; Pixley and Beekman, 1949).

Araştırmamızda aşağı sosyo-kültürel gruptaki deneklerin genellikle daha irrasyonel bir din inancına sahip olmalarını, tahsil seviyesinin düşük olması ve grubunun yapısıyla açıklamak mümkün olabilir. Özellikle fizik, biyoloji gibi fen dersleri bazı bâtıl itikatların ve mucizelerin yersiz olduğu fikrini, felsefe dersleri ise dinî doktrinlerin mutlak olmayıp bir düşünce sisteminden ibaret olduğunu aşılacaktır. Böylece adolesans devresinde, zaten zekânın, muhakemenin gelişmesiyle artan şüpheli tutuma, eğitim faktörü de yardımcı olmakta, ve yüksek sosyo-kültürel gruptakiler aşağı sosyo-kültürel gruptakilere nazaran daha fazla rasyonel bir inanca sahip olmaktadır.

Hurlock (1955), kolej seviyesindeki eğitimin etkisinin dinî inançları değiştirmek şeklinde değil, fakat azaltmak şeklinde olduğunu söylemiştir. Ancak, adolesans devresinde görülen inanç değişiklikleri şüphesiz ki sadece eğitime bağlanamaz. Nitekim kolej derslerinin inançların değişmesindeki rolünü araştırmak için kolejin ilk sınıfıyla son sınıfı karşılaştırılmıştır. Son sınıfın daha liberal bir görüşe sahip olduğu görülmüşse de, farkın çok belirli olmadığı anlaşılmıştır. Bu sonuç ise dinî inançlardaki değişikliğin koleje girmeden önce başladığı fikrini telkin etmektedir (Hurlock, 1955). Fen dersleriyle dinî inançların çatışıp çatışmadığı meselesi gene kolej talebeleri üzerinde yapılan bir araştırma ile aydınlatılmaya çalışılmıştır (Allport et al., 1948). Neticede talebelerin ancak %21'i din ile ilmin birbirini tamamladığını, %16'sı ise din ile ilmin hiçbir surette bağdaşmayacağını, geriye kalanlar ise çatışmanın çeşitli derecelerde olduğunu söylemişlerdir. Şu halde, tahsil derecesi ve özellikle müsbet ilimler tek faktör olmamakla beraber dinî inançların sarsılmasına etkide bulunmaktadır;

{Tahsil derecesinin yanında, aşağı sosyo-kültürel grubun yapısı da dinî inançlara yön veren bir faktör olarak ele alınmalıdır. Her fert bir topluluğun üyesidir, ve o topluluğun inanç ve tutumlarının etkisi altındadır. Araştırmamızda kullandığımız aşağı sosyo-kültürel gruptan olan denekler her ne kadar şehirde oturuyorlarsa da, kendi aralarında bir topluluk meydana getirmişlerdir. Bunlar, şehir hayatında görülen durumun aksine birbirleriyle sıkı ilişkileri olan ve sosyal değerlere çok önem veren kimselerdir. Hayat tarzları ve âlâkaları müsterektir. Örf ve âdetlerin baskısı şiddetli ve yaygındır. Bu durumda alışlagelmiş inançların dışına çıkmak söz konusu olamaz. Buna ilâveten tahsil derecesinin de düşük olması çevrenin mevcut örf ve âdetlerinin benimsenmesini zorlar, çünkü zaten seçilecek bir ikinci husus yoktur} Müsbet ilimlerle karşılaşmamış olması, tabiat olaylarının ilmi açıklamalarının görülmemiş olması, Tanrının kâinatın mutlak yaratıcısı ve idarecisi olduğu fikrini, ve Tanrıya ulaşmak için de dinin şart olduğu inancını kuvvetlendirmektedir. Böyle

bir çevrede ve ailede yetişen çocuk da aynı inanç ve tutumlara sahip olarak yetişecektir. Bu sebepten adolesans devresinde görülen inanç sarsılmasına rağmen, bütün yaş gruplarında aşağı sosyo-kültürel gruptakilerde irrasyonel bir inanç tarzı daha fazla hâkim olmaktadır, Hurlock (1955) da, dindar çevreden gelenlerde dinî uyanmanın daha erken yaşta başladığını, benimsenmiş inançların kabulünün de daha fazla olduğunu, ve eğitim sınırlı olduğu zaman uyanmanın daha yaygın olduğunu söylemiştir. Şu halde, aşağı sosyo-kültürel grupta din çok önemli bir faktör olmaktadır.

Böylece, adolesans devresinde rasyonel inanç şeklinin fazlalaşacağı ve sonra artan yaşla beraber tekrar irrasyonel inanca dönüleceği hipotezi ile, aşağı sosyo-kültürel gruptakilerin daha irrasyonel bir inanca sahip olacakları hipotezi doğrulanmış olmaktadır. Erkeklerde daha rasyonel bir inanç şeklinin hâkim olduğu hipotezini ise doğrulanmış olarak kabul edemeyiz.

Din ile Tanrı inancının karşılaştırılmasında bütün yaşlarda irrasyonel Tanrı inancının daha yaygın olduğu görülmektedir (Tablo 17). Ancak anlamlı farklılaşmalar yüksek sosyo-kültürel grupta 12 ve 15, aşağı sosyo-kültürel grupta da 12, 18, 25 - 30, ve 51 - 60 yaşlarında çıkmaktadır (Tablo 18). Demek ki, bütün yaşlarda Tanrı ile ilgili inançlar çok daha az şüpheyle karşılanmakta, dinî inançlar daha fazla tenkide uğramaktadır. Temayül bütün yaşlarda bu yönde olmakla beraber anlamlı farklılaşmaların adolesans ve orta-yaş çağlarına rastlaması mânîdardır. Çünkü, genellikle, insan hayatında inançların en fazla sarsıldığı çağlarda bile Tanrı inancı kuvvetini kaybetmemektedir. Başka araştırmalarda da dinin önce şeklinden sonra muhtevassından şüphe edildiği (Hurlock, 1959), ve özellikle İncil ile ilgili hususlara inanmanın adolesans çağında yaşla beraber arttığı (Kuhlen ve Arnold, 1944) söylenmiştir. Bu sonuçlar yüce bir Varlığa inanmanın insan hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunu göstermektedir; Dine duyulan ihtiyaç o derece fazladır ki, her tutumun, her davranışın tenkidi bir şekilde ele alındığı adolesans devresinde bile şüphecilik ve benimsenmiş inançları reddetme nisbet olarak çok fazla arttığı halde, gene de çoğunlukla irrasyonel bir inanç beslemektedir. Adolesans çağının sonunda şüphesiz ki, inançlar daha olgun bir entelektüel seviyeye tam mânâsiyle intibak edecek şekilde âyarlanamaz. Genç eğer çoğunlukla olduğu gibi tekrar dine dönmüşse, ya inançlarıyla muhakemesinin yaptığı mücadeleden bıkmış olduğu için, veya bütün bir dinî doktrini benimsetecek yeteri kadar inancı haklı bularak kabul ettiği için dine dönmüştür. Çünkü dine dayanan bir hayat felsefesi kendisine lazımdır. Hayatta yapılması gereken diğer intibaklara, "ait olma" ve "emniyet" duygusu etkide bulunur. Bu duygular ise geniş mânâda tatminkâr bir dinî intibakla kazanılır.

İnsan aklı bugün oluşu ile, düzeni ile kâinatı açıklayacak nitelikte değildir. Çeşitli bilimler kâinatı meydana getiren parçaları kısmen anlaşılabilir hale sokmuştur. Fakat gerek bu parçaların birbirleriyle olan ilişkilerini, gerekse bütünü anlamaya insan gücü yetmemektedir. Bu bakımdan din, esas itibariyle BİLGİ'yi aramaktır şeklinde yorumlanabilir.

Ö Z E T

Bu çalışma, 12 yaşından yaşlılık devresine (60'dan yukarı yaşlar) kadar olan çağda din ve Tanrı inançlarının gelişmesini incelemek, ve bununla ilgili olarak, "adolesans devresinde dinî inançlar daha rasyonel bir temele dayandırılmakta, artan yaşla beraber irrasyonel inanç şekli hâkim olmaktadır", "kadınlarda, erkeklere nazaran daha irrasyonel bir inanç şekli hâkimdir", ve "aşağı sosyo-kültürel seviyede her yaşta irrasyonel bir dinî inanç şekli daha yaygındır" hipotezlerini denemek üzere düzenlenmiştir. 12, 15, 18, 21, 25 - 30, 31 - 40, 41 - 50, 51 - 60, ve 60'dan yukarı yaş grupları olmak üzere 9 yaş grubu kullanılmıştır. Her yaş grubunda 100 erkek 100 kadın vardır, ve bu grupların da yarısı yüksek sosyo-kültürel, yarısı ise aşağı sosyo-kültürel seviyeden seçilmiştir. Böylece, çalışmada toplam olarak 1800 denek kullanılmıştır.

Deneklerden, İslâm dini ve Tanrı ile ilgili cümlelerden kurulu bir listeyi inançlarına göre cevaplandırmaları istenmiştir. Rasyonel temele dayandırılan bir inanç şeklini gösteren her cevaba 1 puan verilmiştir. Kararsızlık gösteren cevaplar da ayrıca puanlanarak din ve Tanrı inancında kararsızlık veya şüphe puanı elde edilmiştir. Din ve Tanrı inancı puanları kuvvetle irrasyonel, orta derecede irrasyonel, orta derecede rasyonel, ve kuvvetle rasyonel olmak üzere 4 değişik inanç derecelerini gösteren kategorilere ayrılmış, kararsızlık puanları da, gene çeşitli kararsızlık hallerini göstermek üzere 5 gruba ayrılarak, bu kategorilere her denek grubundan kaçır kişinin girdiği tespit edilmiştir. Din inancı, Tanrı inancı ve kararsızlık hallerinde yaş, cinsiyet, ve sosyo-kültürel gruplar arasında görülen farkların anlamlılığı "chi" kare testi ile ölçülmüştür.

Sonuçlara göre, erkek, kadın, yüksek, ve aşağı sosyo-kültürel gruptan olan deneklerin, arada derece farkı olmakla beraber aynı din ve Tanrı inancı şemasını gösterdikleri görülmüştür: 18, 21 yaşlarına kadar rasyonel inanç şekli fazlalaşmakta, sonra irrasyonel inanca dönülmekte, orta yaş civarında yeniden rasyonel inançta bir yükselme görüldükten sonra, tekrar irrasyonel inanç şekli hâkim olmaktadır. Bu sonuç birinci hipotezi doğrulamaktadır. Or-

ta yaş devresinde görülen rasyonel inanç şeklinin yükselmesi, o devrenin insan hayatında görülen kritik bir devre olmasıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Yapılan istatistik işlemler inanç bakımından kadın-erkek farkının anlamlı olmadığını, sosyo-kültürel seviyenin inançları etkileyen bir faktör olduğunu göstermiştir. Aşağı sosyo-kültürel gruptan olanların güvenilir bir şekilde daha irrasyonel inanca sahip olmaları, o grubun eğitim seviyesi ve yapısı ile açıklanmıştır.

{Gelişme temayülü adolesans ve orta yaş devrelerinde daha rasyonel bir inanca işaret etmekle beraber, hiçbir yaş grubunda çoğunluğun bu tarz bir inanca sahip olduğu görülmemiştir. Bu hal ise dinin insan hayatındaki yerinin önemini göstermektedir. Akıl ve mantık her nekad, özellikle bazı yaşlarda, benimsenmiş inançları sarsmaktaysa da kâinatın sırlarını çözmek insanın muhakemesinin üstünde kalmakta, ve büyük bir çoğunlukla yerleşmiş olan inançlar, ferde dine bağlı hayat felsefesini kurmasını zorlamaktadır. Çoğunluk gerek din gerek Tanrı inancında irrasyonel bir temele dayanmakla beraber, Tanrı inancı çok daha az bir sarsılmaya hedef olmakta, şüphecilik veya karşı gelmeler dinin formel hususlarında daha fazla görülmektedir}

EK : I

ARAŞTIRMADA KULLANILAN LİSTE

- 1 — Tanrı, söylediğimiz ve yaptığımız her şey bilir.
- 2 — Tanrı, insanları, hayvanları, yıldızları, çiçekleri ve yeryüzündeki her şeyi yaratmıştır.
- 3 — Tanrı görünmez, fakat her zaman hareketimizi kontrol etmek için aramızdadır.
- 4 — Genel felâketler Tanrı tarafından insanlara verilmiş cezalardır.
- 5 — Bir dine inanmak insan hayatında hiç bir şeyi değiştirmez .
- 6 — Yaşarken yaptığımız her hareketin cezası ölünce verilecektir.
- 7 — Tanrının varlığından şüphelenmek günahdır.
- 8 — Tanrı fenalık yapanları cezalandırır.
- 9 — Tanrıya ancak din yoluyla yaklaşılabilir.
- 10 — Kur'an kutsal bir kitaptır.
- 11 — Kurban bayramı kutsal bir gündür.
- 12 — İnsanların manâlarını anlamadıkları dualarla Tanrıya yakarmaları saçmadır.
- 13 — Kader veya alınyazısı diye bir şey yoktur.
- 14 — Öldükten sonra ruhumuz cennete veya cehenneme gider.
- 15 — Oruç tutmamak günahdır.
- 16 — Adak adamakla isteğimizin yerine gelmesini sağlarız.
- 17 — Melekler, kanatları olan sevimli yaratıklardır.
- 18 — Dua etmekle, isteklerimizin pek çoğuna kavuşabiliriz.
- 19 — İnsanların üstün bir kuvvete inanmak ihtiyacından Tanrı doğmuştur.
- 20 — Fena insanlar ölünce cehennemde yanarlar.
- 21 — Hergün ibadete ayırarak zamanı daha faydalı bir işte -hastalara, fakirlere yardımla- geçirmek daha iyidir.
- 22 — Tabiat olaylarının hepsi -yağmur, fırtına, deprem- Tanrının isteğiyle olur.

- 23 — Tanrı bütün yaratıkları sever ve korur.
- 24 — Tanrı, dualarımızı duyar ve cevaplandırır.
- 25 — Tanrıya inanan her insanın belirli zamanlarda camiye gitmesi gerekir.
- 26 — Yeryüzünde iyilik yapanlar ölünce cennete giderler.
- 27 — Şeytan bize fenalık yapmak isteyen bir yaratıktır.
- 28 — Tanrının her hareketi her zaman «hak» gözetilerek yapılmış değildir.
- 29 — Din, insanları mutlu kılmak için gerekli bir hayat felsefesidir.
- 30 — Kur'an'a inanmamak günahıdır.
- 31 — Yapılan iyilik ve kötülüklerden insan sadece kendisine sorumludur.
- 32 — Kişi, hangi şartlar içinde olursa olsun, günde beş vakit namaz kılmalıdır.
- 33 — İyi bir insan olmak için oruç tutmak şart değildir.
- 34 — İnsan, kendi çabasıyla Tanrının kendisine çizdiği kaderi değiştirebilir.
- 35 — İyi insanlar mutlaka bir dine bağlıdır.
- 36 — Kur'an'da yazılı her söz doğrudur.
- 37 — Dua etmek, insanın kendi kendini oyalamasıdır.
- 38 — Camiye gitmenin hiç bir faydası yoktur.
- 39 — Kurban bayramı da diğer tatil günlerinden biridir.
- 40 — Adak adamak kendi kendimizi aldatmaktır.
- 41 — Şeytanların ve meleklerin varlığına inanıyorum.
- 42 — Tanrıya inanmak için herhangi bir dine bağlı olmak şart değildir.
- 43 — Kötü bir insan ancak Tanrının bağışlaması ile kurtulur, bunun dışında ne yaparsa yapsın cehennemlik olur.
- 44 — Tanrının yaptığı her şey doğrudur.
- 45 — Ölümden sonra hayat yoktur.
- 46 — Her insanın kaderi Tanrı tarafından çizilmiştir.
- 47 — Gerçek inanç sahipleri için duaların aracılığına ihtiyaç yoktur.
- 48 — Medeniyetin gelişiyile insanların Tanrıya inancı azalmıştır.
- 49 — İyi insanlar, her zaman Tanrıya dua eden insanlardır.
- 50 — Kur'an da diğer kitaplar gibi bir kitaptır.
- 51 — Dinler, Tanrının kanunlarına itaat edilmesi için kurulmuştur.
- 52 — Dünyada olup biten herşeyi Tanrı önceden kararlaştırmıştır.
- 53 — Cennet - Cehennem diye bir şey yoktur.

BIBLIYOGRAFYA

- Allport, G.W., J.M. Gillespie, and J. Young.: The religion of the postwar college student. J. Psychol., 1948, 25, 3 - 33. Zikr: Hurlock, 1959.
- Allport, G.W.: *The Individual and His Religion*. Constable and Co., London, 1951.
- Bell, H.M.: *Youth tell their story*. Washington, D.C., American Council on Education. 1938. Zikr: Hurlock, 1955.
- Beekman, E.: What high-school seniors think of religion. Relig. Educ., 1947, 42, 333 - 337. Zikr: Hurlock, 1955.
- Beers, H.W.: A portrait of a farm family in central New York State. Social. Rev., 1937, 2, 591 - 600. Zikr: Hurlock, 1955.
- Brown, D.G., and W.L. Lowe.: Religious beliefs and personality characteristics of college students. J. Soc. Psychol., 1951, 33, 103 - 129.
- Brozek, J.: Personality changes with age: an item analysis of the MMPI. J. Geront., 1955, 10, 194 - 206. Zikr: Hurlock, 1959.
- Cressman, E.W.: Out-of-school activities of junior high-school pupils in relation to intelligence and socio-economic status. Studies in Education. State College, Pa., 1937, No. 20. Zikr: Hurlock, 1955.
- Crow, L.D., and A. Crow.: *Adolescent Development and Adjustment*. McGraw-Hill, New York, 1956.
- Davis, K.: *Human Society*. Mac Millan Co., New York, 1949. Zikr: Dewey and Humber, 1951.
- Dewey, R., and W.J. Humber.: *The Development of Human Behavior*. Mac Millan, New York, 1951.
- Durkheim, E.: *The Elementary Forms of Religious Life*. The Free Press, Glencoe, Ill. 1947. Zikr: Dewey and Humber, 1951.
- English, H.B., and A.C. English.: *A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*. Longmans, Green and Co., New York, 1961.
- Freud, S.: *Totem and Taboo*. Kegan Paul, London, 1918 (Trans. by A.A. Brill).
- Garrison, K.C.: *Psychology of Adolescence*. Fifth ed., Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1962.
- Gemelli, Fr., A.: *Psychologie, de l'Enfant à l'Homme*. Traduction: Jean-Marie Jaur. Editions de l'Elan, Paris, 1945.

- Gesell, A., F.C. Ilg., and L.B. Ames.: *Youth: the years from ten to sixteen*. Hamish Hamilton, London, 1956.
- Harms, E.: The development of religious experience in children. *Amer. J. Sociol.*, 1944, 50, 112 - 122. Zikr: Hurlock, 1959.
- Haydon, A.E.: *The Quest of the Ages*. Harper and Brothers, New York, 1929. Zikr: Dewey and Humber, 1951.
- Hollingshead, A.: *Elmstown's youth*. Wiley, New York, 1949.
- Hurlock, E.B.: *Adolescent Development*. Second Edition. McGraw-Hill Book Co., Inc., New York, 1955.
- Hurlock, E.B.: *Developmental Psychology*. McGraw-Hill Book Co., New York, 1959.
- Hurlock, E.B.: *Child Development*. Fourth edition., McGraw-hill Book Co., New York, 1964.
- Johnson, P.E.: *Psychology of Religion*. Abington-Cokesbury Press, New York, 1945.
- Kuhlen, R.G., and M. Arnold.: Age differences in religious beliefs and problems during adolescence. *J. Gen. Psychol.*, 1944, 65, 291 - 300.
- Leevy, J.R.: Contrasts in urban and rural family life. *Amer. sociol. Rev.*, 1940, 5, 948-953. Zikr: Hurlock, 1955.
- Mac Lean, A.H.: *The Idea of God in Protestant Religious Education*. Teachers College, Columbia Univ., Contributions to Education, 1930, No. 410.
- Moreton, F.E.: Attitudes toward religion among adolescents and adults. *Brit. J. educ. Psychol.*, 1944, 14, 69 - 79. Zikr: Hurlock, 1955.
- Pixley, E., and E. Beekman.: The faith of youth as shown by a survey in public schools of Los Angeles. *Relig. Educ.*, 1944, 44, 336 - 342. Zikr: Hurlock, 1955.
- Lantz, H.: Religious participation and social orientation of 1000 university students. *Sociol. Soc. Res.*, 1944, 33, 285 - 291. Zikr: Hurlock, 1955.
- Powell, M.: Age and sex differences in degree of conflict within certain areas of psychological adjustment. *Psychol. Monog.*, 1955, 69, No. 2.
- Pressey, S.L., and A.W. Jones.: 1923 - 1953 and 20 - 60 age changes in moral codes, anxieties, and interests as shown by the «X-O Tests». *J. Psychol.*, 1955, 39, 485 - 502. Zikr: Hurlock, 1959.
- Wright, D., and E. Cox.: Religious belief and co-education in a sample of sixth-form boys and girls. *Brit. J. soc. clin. Psychol.*, 1967, 6 (1), 23-31.